

Matera, Rafał / Skodlarski, Janusz

Gospodarka światowa w latach 1914-1939

Dzieje Najnowsze 35/1, 3-30

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

STUDIA I ARTYKUŁY

Janusz Skodlarski
Rafał Matera
Łódź

Gospodarka światowa w latach 1914-1939

Charakterystyka okresu

Charakteryzując okres 1914-1939¹, musimy zastrzec, że był to czas niezwykle zróżnicowany pod względem gospodarczym, co komplikuje nieco prezentację ogólnych tendencji. Po przedstawieniu takich czynników, jak wzrost liczby ludności i dochodu narodowego, w pierwszym rozdziale uwzględnimy także wspomagające bodźce rozwoju: postęp technologiczny, w tym przełomowe wynalazki i pojawienie się nowych produktów.

Wskaźniki wzrostu liczby ludności świata nie zapowiadały regresu gospodarki światowej. Liczba mieszkańców Ziemi wzrosła w okresie 1914-1939 o ok. 500 mln, do blisko 2,2 mld. Średnie tempo wzrostu populacji wynosiło więc około 0,8% rocznie i było równie wysokie, jak w okresie 1870-1914². Wzrost ten musi budzić respekt w zestawieniu z przerażającymi danymi o ofiarach wojen i epidemii. Stan śmiertelnych przypadków szedł w dziesiątki milionów. W okresie I wojny światowej samych żołnierzy zginęło ponad 8 mln³. Na polach bitew umierali ludzie w pełni sił fizycznych, często wykwalifikowani zawodowo. Nie pozostało to bez wpływu na zasoby rynku siły roboczej po zakończeniu działań wojennych. Rosyjska wojna domowa pochłonęła około 10 mln istnień ludzkich, hiszpańska — 600 tys. Ten makabryczny rachunek uzupełniają ofiary przyspieszonej kolektywizacji rolnictwa w ZSRR (w samej Ukrainie zginęło ok. 5 mln), straconych w wyniku czystek i zmarłych w radzieckich łagrach⁴. W wyniku epidemii

¹ W opracowaniu, ze względu na dostęp do danych statystycznych, często latami granicznymi będą 1913-1938. Dzieje się tak, ponieważ zarówno dane za 1914 r., jak i 1939 nie są pełne lub wymagają korekty.

² Obliczone wg: A. Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective*, OECD, Paris 2002, s. 126.

³ E. Tarle, *Dzieje Europy, 1871-1919*, Warszawa 1961, s. 610. Według innych źródeł, straty wojsk wyniosły ok. 10 mln zabitych, ludności cywilnej również ok. 10 mln, a dalsze 20 mln zmarło z głodu i chorób wywołanych wojną (R. Cameron, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1996, s. 372).

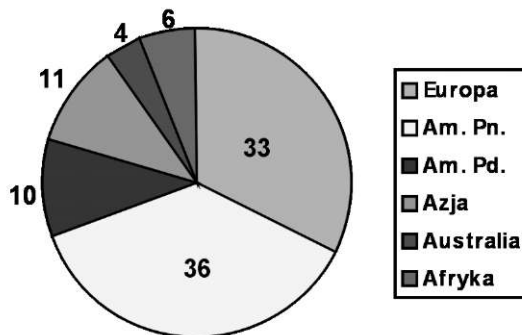
⁴ Dokładne zestawienie ludności poległej w okresie 1914-1945 znajduje się m.in. w pracach: A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywy równoległy*, t. 2, Warszawa 1994, s. 454-456; N. Davies, *Europa — rozprawa historyka*

grypy w latach 1918-1919 umarło w Europie, Azji i Ameryce około 40 mln ludzi. Skala klęsk tej epoki była już nie kontynentalna, ale globalna⁵.

Ogólny przyrost zaludnienia był jednak bardzo nierównomierny. Najszybciej wzrastała ludność obu Ameryk, natomiast w krajach europejskich obserwowano tendencje do malejącego przyrostu naturalnego. Na procesy ludnościowe wpływały także fale migracyjne. Największy exodus dotyczył państw europejskich (Wielkiej Brytanii, Włoch, Hiszpanii, Niemiec i Polski⁶), ale począwszy od lat 30. trend ten został zahamowany ze względu na ochronę przez kraje amerykańskie własnego rynku pracy.

Duży wpływ na postęp w gospodarce światowej miały osiągnięcia technologiczne, które w głównej mierze stały się udziałem Europy i Ameryki Północnej. Przyglądając się choćby rozwojowi transportu i komunikacji widzimy, że beneficjentami postępu były w szczególności te dwa regiony (zob. wykres I). Na prawie 1,3 mln km dróg szynowych w 1937 r. ponad 2/3 przebiegało przez ich tereny. Podczas gdy kolejnictwo osiągnęło już swoje apogeum, inne rodzaje transportu przeżywały okres prosperity. Do 1929 r. przez kanały Sueski i Panamski przepłynęło ponad 12 tys. statków. Przy czym szczególnie droga morską między kontynentami amerykańskimi była masowo wykorzystywana przez statki japońskie, holenderskie, norweskie oraz tradycyjnie brytyjskie i amerykańskie⁷. Świadczyło to o „zawężaniu się” świata. Robienie interesów nie sprawiało problemów nawet w miejscach znacznie oddalonych od macierzystego kraju.

**Wykres I. Światowa sieć kolejowa w 1937 r.
(w procentach długości linii na danym kontynencie)**

Źródło: A. J. H. Latham, *The Depression and the Developing World, 1914-1939*, London 1981, s. 23

Na krótsze dystanse alternatywą dla kolei stał się samochód. Rozwój przemysłu motoryzacyjnego w okresie międzywojennym spowodował nawet spadek liczby przewozów kolejowych. Do zwiększenia zasięgu motoryzacji przyczynił się z pewnością taśmowy system produkcji,

z przeszłością, Kraków 2000, s. 1336.

⁵ P. Johnson, *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*, London 1992, s. 52.

⁶ Tylko z tych pięciu krajów wyjechało w dwudziestolecie międzywojennym ponad 4,5 mln ludzi.

⁷ A. J. H. Latham, *The Depression and the Developing World, 1914-1939*, London 1981, s. 39.

zastosowany na szerszą skalę w fabryce Henry'ego Forda w Detroit. Malejące ceny oraz rosnąca produkcja przyczyniały się do powiększania liczby nabywców⁸.

W latach 20. i 30. XX w. triumfy święciła też komunikacja powietrzna. Zwiększenie bezpieczeństwa lotów zachęcało do latania coraz większą rzeszę śmiałków i zwykłych pasażerów. W 1927 r. Charlesowi Linberghowi udało się odbyć pierwszy lot nad Atlantykiem, a 10 lat później Frank Whittle skonstruował silnik odrzutowy. Niewątpliwie postępy w dziedzinie transportu wymuszały też zbrojenia, o czym świadczyło wykorzystanie samolotów i zeppelinów oraz czołgów już w czasie działań w I wojnie światowej.

Świat stawał się coraz bliższy, m.in. dzięki upowszechnieniu się radia i powstaniu wielu rozgłośni. W latach 20. i 30. Szkot John Logie Baird przyczynił się do uruchomienia kolejnego medium — telewizji. W kinach oglądano już dźwiękowe i kolorowe obrazy, a w klubach i domach słuchano muzyki przy gramofonach i magnetofonach.

Okres międzywojenny charakteryzował się już nie tylko zwiększeniem mechanizacji przemysłu, ale też jego automatyzacją i elektryfikacją. Przetwarzanie i wykorzystanie energii elektrycznej nabrało nowego wymiaru. W Wielkiej Brytanii generowanie elektryczności zwiększyło się ponad 20-krotnie między 1913 a 1939 r.⁹ Zapotrzebowanie na energię elektryczną stwarzało nie tylko przemysł, ale i gospodarstwa domowe. W najbardziej rozwiniętych krajach do użytku wchodziły pralki, lodówki i czajniki elektryczne.

O kierunkach rozwoju światowego przemysłu decydowały te sektory, w których produkcja zmieniła się diametralnie w porównaniu z poprzednim okresem. Między 1899 a 1937 r. w przemyśle motoryzacyjnym, naftowym, tytoniowym, mleczarskim, cukrowniczym i pończosznicy wytwórczość zwiększyła się o ponad 1000%!¹⁰ Rozwój rafinerii wynikał z ekspansji samochodów. Większość dziedzin wytwórczości ukierunkowana była na produkcję dóbr konsumpcyjnych. Ten trend świadczył o reorientacji światowego przemysłu.

Postęp technologiczny miał swoje przyczyny w zwiększeniu roli badań naukowych i powiązaniu ich ze zmianami w przemyśle. Zaplecze wielkich przedsiębiorstw składało się z laboratoriów, biur planistycznych i konstrukcyjnych, w których pracowały rzesze ekspertów. Najwięcej takich pracowni badawczych powstawało w Stanach Zjednoczonych, dzięki czemu liczba patentów w tym kraju wynosiła rocznie nawet 70 tys.¹¹

Wraz z rozwojem uprzemysłowienia postępował proces przemian w strukturze gospodarki. W kraju o najnowocześniejszej strukturze — Wielkiej Brytanii — w 1931 r. już tylko 6% ludności zatrudnionej było w rolnictwie. Zmniejszało się też stopniowo zatrudnienie w górnictwie (poniżej 6%). W całym sektorze przemysłu i budownictwa pracowało 46%, a większość społeczeństwa pracowała w usługach¹². W pozostałych krajach malało także znaczenie sektora rolnictwa, ale w Belgii, Holandii, Francji, Niemczech, Austrii, Szwajcarii, Australii i Stanach

⁸ Np. model T kosztował w 1913 r. 1500 dol., a w 1929 r. już tylko 600 dol. (K. Michałek, *Stany Zjednoczone w latach dwudziestych XX w.*, w: *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, red. A. Bartnicki, D. T. Critchlow, t. 4, Warszawa 1995, s. 35). W 1919 r. w Stanach Zjednoczonych jeździło 7,5 mln aut, a w 1929 r. już 26,5 mln. Przed wybuchem II wojny światowej w Wielkiej Brytanii zarejestrowanych było 2,5 mln pojazdów (*British Economy and Society. 1870-1970: Documents, Descriptions, Statistics*, ed. R. W. Breach, R. M. Hartwell, Oxford 1972, s. 390-391).

⁹ W 1913 r. wykorzystano 1,3 mld kilowatogodzin, a w 1939 r. już 26,7 mld (ibidem, s. 390).

¹⁰ W. Ashworth, *A Short History of the International Economy since 1850*, London 1977, s. 31.

¹¹ W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500-1949)*, Warszawa 1973, s. 461.

¹² *The British Economy since 1945*, ed. N. F. R. Crafts, N. W. C. Woodward, B. F. Duckham, Oxford 1991, s. 11.

Zjednoczonych w 1930 r. w tym dziale pracowało wciąż od 15 do 25%. Jeszcze więcej zatrudnionych na wsi było w Czechosłowacji, krajach skandynawskich, we Włoszech i Kanadzie (między 25 a 40%), Finlandii, Estonii, Łotwie, Irlandii, Węgrzech, Portugalii i Grecji (między 40 a 55%) oraz na Litwie, w Polsce, Hiszpanii, Jugosławii, Rumunii, Bułgarii, Albanii i ZSRR (ponad 55%)¹³. Najbardziej zacofaną strukturę posiadały jednak kraje azjatyckie (w tym Chiny), Ameryki Łacińskiej i Afryki (z wyjątkiem Związku Południowej Afryki).

Do końca lat 20. stale wzrastało też zatrudnienie, zarówno w Europie, jak i w Ameryce Północnej¹⁴, jednak już w kolejnym dziesięcioleciu nastąpiło zahamowanie tego trendu, a na coraz większą skalę rozprzestrzeniło się zjawisko bezrobocia. W latach 1925-1937 w Wielkiej Brytanii stopa bezrobocia sięgała średnio rocznie powyżej 10%¹⁵. W parze ze zmianami w strukturze zatrudnienia i coraz większej wewnętrznej migracji do miast postępował wzrost urbanizacji. O skali tego zjawiska świadczy liczba miast — wielkich aglomeracji. Do wybuchu II wojny światowej na świecie funkcjonowało już blisko 50 miast, które zamieszkiwało milion i więcej mieszkańców.

Dowodem na zmniejszenie się roli rolnictwa na korzyść przemysłu będzie też spadek znaczenia tego sektora w strukturze dochodu narodowego. W 1938 r. w Wielkiej Brytanii produkcja rolna stanowiła już poniżej 10% PNB, a w takich krajach, jak: Austria, Belgia, Czechosłowacja, Dania, Francja, Niemcy, Holandia, Norwegia, Szwecja, Szwajcaria i Włochy wahała się między 10 a 30%¹⁶. Podobnie jak w strukturze zatrudnienia, większą część PNB wytwarzał w tych państwach przemysł i usługi.

Badając wielkość i tempo wzrostu dochodu narodowego w latach 1914-1939 napotykamy wiele nieścisłości¹⁷. Według orientacyjnych danych światowy produkt brutto wzrósł z około 2,6 bln dol. (o sile nabywczej z 1990 r.) w 1913 r. do blisko 3,9 bln w 1938 r.¹⁸ W analizie rozdziału światowego dochodu narodowego (zob. tab. 1) zwraca uwagę fakt, że blisko 2/3 przypadła na kraje Ameryki Północnej i Europy Zachodniej.

Tabela 1. Rozdział dochodu narodowego w 1929 r. według regionów świata (w procentach)

Region	1929
Świat	100
Europa Północno-Zachodnia	24,0
Europa Południowo-Wschodnia	8,4

¹³ R. Munting, B. A. Holderness, *Crisis, Recovery and War An Economic History of Continental Europe, 1918-1945*, New York 1991, s. 48.

¹⁴ W Stanach Zjednoczonych w 1922 r. zatrudnionych było 40 mln pracowników, w 1929 r. — 48 mln. W okresie wielkiego kryzysu nastąpił spadek do 39 mln, by w 1939 r. ponownie zwiększyć się do 45 mln (J. Potter, *The American Economy between the World Wars*, London 1974, s. 15). W latach 20. zwiększyło się także zatrudnienie kobiet. Do 1930 r. w Stanach Zjednoczonych już ponad 10,5 mln z nich pracowało zarobkowo poza domem (P. Johnson, op. cit., s. 300).

¹⁵ *The Economic History of Britain since 1700*, ed. R. Floud, D. McCloskey, Cambridge 1994, vol. 3, s. 101.

¹⁶ F. Doving, *Land and Labor in Europe, 1900-1950*, The Hague 1960; V. Zamagni, *The Economic History of Italy 1860-1990*, Oxford 1997, s. 38.

¹⁷ Mamy większy dostęp do baz danych, jednak sposób obliczania produktu narodowego jest nieco odmienny. Stąd krajowe statystyki często różnią się od sygnowanych przez międzynarodowe instytucje.

¹⁸ A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris 2000, s. 66.

Region	1929
ZSRR	6,6
Ameryka Północna	38,3
Ameryka Łacińska	4,7
Australia i Oceania	1,3
Japonia	2,1
Chiny	6,6
Azja Południowo-Wschodnia	6,0
Reszta świata	2,0

Źródło: L. J. Zimmerman, *The Distribution of World Income, 1860-1960*, w: *Essays on Unbalanced Growth*, ed. E. De Vries, London 1965, s. 35-56

W okresie 1914-1939 średnie tempo wzrostu PNB dla krajów rozwiniętych wynosiło blisko 1% rocznie¹⁹. Lepiej wyglądają dane dla całego świata w latach 1921-1938, kiedy to roczny przyrost wynosił 2,8%, przy czym nie wolno zapominać, że w latach wielkiego kryzysu nastąpił spadek tempa nawet o 7% (w latach 1930-1931)²⁰.

Tempo wzrostu PKB dla poszczególnych krajów po 1913 r. było bardzo zróżnicowane. Największy skok był udziałem gospodarek wszystkich krajów nordyckich, Holandii, Szwajcarii, a spoza Europy — Stanów Zjednoczonych, krajów Ameryki Łacińskiej oraz Japonii (wszędzie tam roczne tempo wzrostu wahało się między 2 a 3%). Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę wzrost PKB na jednego mieszkańca, to okaże się, że wskaźnikami wzrostu blisko 2% rocznie mogły się jedynie pochwalić: Norwegia, Szwecja i Szwajcaria²¹. W sześciu krajach mających największy wpływ na gospodarkę światową w okresie międzywojennym wzrost PNB na jednego mieszkańca, przyjmując za rok bazowy 1920 (= 100), był następujący: w 1940 r. w Stanach Zjednoczonych PNB wzrósł do 152, w Wielkiej Brytanii — 167, Niemczech — 230, Francji — 134, Włoszech — 120 i Japonii — 168²². W notowaniach z 1938 r. ranking krajów o najwyższym PKB na mieszkańca niewiele się różnił od stanu z 1913 r. Na pierwsze miejsce wysunęły się

¹⁹ Dane za: P. Bairoch, *Victoires et deboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIIe siècle a nos jours*, Paris 1997, t. III, s. 125.

²⁰ B. Eichengreen, *Elusive Stability. Essays in the History of International Finance, 1919-1939*, Cambridge 1993, s. 154. W sumie PNB na 1 mieszkańca najbardziej obniżył się w Ameryce Północnej (o 34,8% w Kanadzie i o 30,8% w USA — w okresie 1929-1933), w mniejszym stopniu w Europie (o 10,7% — w okresie 1929-1932). Zob. *Mały rocznik statystyczny 1939*, GUS, Warszawa 1939, s. 248; P. Bairoch, op. cit., t. III, s. 56-57.

²¹ A. Maddison, *The World Economy...*, s. 262, 265.

²² Obliczone wg danych dla Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Francji i Włoch: A. Sommariva, G. Tulio, *German Macroeconomic History, 1880-1979. A Study of the Effects of Economic Policy on Inflation, Currency Depreciation and Growth*, London 1987, s. 28; dla Japonii: A. Maddison, *The World Economy...*, s. 206. Statystyki PKB dla Stanów Zjednoczonych można też znaleźć w pracach: J. Potter, op. cit., s. 15; V. Perlo, *The Unstable Economy: Booms and Recessions in the United States since 1945*, New York 1973, s. 193; dla Wielkiej Brytanii: *The Economic History of Britain...*, vol. 2, s. 15; *The British Economy since 1945...*, s. 7-8.

Stany Zjednoczone, a kolejne pozycje zajmowały: Nowa Zelandia, Wielka Brytania, Kanada i Australia²³.

W omawianym okresie pojawiło się dość dużo czynników (ważniejsze zostały przez nas omówione) stymulujących wzrost gospodarczy w poszczególnych krajach, ale wyłoniły się także przeszkody, które doprowadziły do dezintegracji międzynarodowego podziału pracy. Spośród wielu kwestii wpływających na ten stan dwie z nich są podstawowe — I wojna światowa oraz wielki kryzys ekonomiczny. Pozostałe z nich to już konsekwencja obu tych wydarzeń. Do decydujących kwestii zmieniających oblicze gospodarki świata w okresie międzywojennym należały: rewolucja bolszewicka i odejście Rosji (ważnego dotąd kraju w gospodarce światowej) z drogi wolnorynkowej; ciągnący się przez ponad dekadę problem zadłużenia i reparacji wojennych; destabilizacja monetarna, dominacja protekcjonizmu handlowego oraz zwycięstwo ideologii faszystowskich w krajach współdecydujących dotąd o wizerunku ekonomiki światowej.

I wojna światowa i jej gospodarcze konsekwencje

Okresowi dezintegracji gospodarki światowej dał początek konflikt o największym zasięgu w dotychczasowej historii — I wojna światowa. W latach 1914-1918 starły się dwa obozy: państwa Ententy (Wielka Brytania, Francja, Włochy, Rosja i zaangażowane bezpośrednio od 1917 r. Stany Zjednoczone) oraz państwa centralne (Niemcy, Austro-Węgry, Bułgaria, Turcja). Klęska państw centralnych i podpisane w 1919 r. traktaty pokojowe zmieniły mapę polityczną Europy, a udział w działaniach zbrojnych największych mocarstw wpłynął zasadniczo na globalne stosunki gospodarcze. Przed wybuchem I wojny światowej ukształtował się system międzynarodowego podziału pracy, który zapewnił krajom uprzemysłowionym bezprecedensowy dobrobyt. System ten załamał się w wyniku kataklizmu wojennego. W chwili gdy nastąpił pokój, odbudowa gospodarki światowej należała do priorytetowych zadań.

W czasie wojny państwa walczące rozbudowały na niespotykaną dotąd skalę potencjał militarny. Już od początku wojny rozpoczęto przestawianie przemysłu na potrzeby produkcji wojskowej. W Niemczech takie zmiany objęły ponad 7,5 tys. przedsiębiorstw²⁴. We wszystkich państwach wybudowano wiele nowych fabryk zbrojeniowych. Nastąpiły przesunięcia w zatrudnianiu robotników w poszczególnych gałęziach przemysłu. W Rosji w końcu 1916 r. 86% ogółu robotników pracowało na potrzeby armii. Zmiany te doprowadziły do tego, że 70% przemysłu europejskiego produkowało na rzecz maszyny wojennej. Wojna zakłóciła normalny proces reprodukcji w gospodarce kapitalistycznej. Postępował proces dekapitalizacji urządzeń, szczególnie widoczny w sektorze przemysłu cywilnego.

Koncentracja środków na sektor zbrojeniowy wpłynęła negatywnie na inne działy przemysłu. Zmniejszyła się wyraźnie produkcja w przemyśle ciężkim. W okresie wojny wydobycie rud żelaza spadło o 24%, co w konsekwencji doprowadziło do ograniczenia wytopu żelaza o 22%. Największy spadek produkcji żelaza zanotowano we Francji (z 434 tys. t w 1913 r. do 108 tys. t w 1918 r.) oraz w Niemczech (z 1074 tys. t do 765 tys. t). Załamanie się produkcji hutniczej we Francji spowodowane było głównie utratą, na rzecz Niemiec, bogatych w węgiel terytoriów oraz hut. W latach wojny zmniejszyło się też wydobycie węgla, zwłaszcza we Francji, Rosji, Niemczech i Anglii²⁵.

²³ W. Ashworth, op. cit., s. 187-188.

²⁴ Niemcy przeznaczają ogromne środki na zbrojenia. W 1913 r. Reichstag uchwalił ustawę o nadzwyczajnym kredycie w wysokości 1 mld marek przeznaczonym na zbrojenia (E. Tarle, op. cit., s. 292-293).

²⁵ J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 306-307.

Rozwój nowoczesnego przemysłu zbrojeniowego wpłynął natomiast na zwiększenie wytopu stali oraz aluminium. Już w 1916 r. światowa produkcja stali przewyższała stan z okresu przedwojennego. Największy postęp dokonał się w hutnictwie aluminium, którego produkcja wzrosła 20-krotnie. Głównie ze względu na ogromne potrzeby przemysłu zbrojeniowego oraz na postęp technologiczny kwestia importu minerałów z innych kontynentów urosła do zasadniczego problemu, gdyż I wojna światowa była bardzo surowcovochołonna.

Spadek produkcji dotknął w okresie wojny przemysł lekki. Ograniczono produkcję przede wszystkim w gałęziach przemysłu uzależnionych od importu surowców. Bariere surowcową odczuł w największym stopniu przemysł bawełniany. W Anglii zużycie bawełny zmniejszyło się o 23%. Poważne trudności przeżywał także przemysł lniarski. Rosja, która była głównym producentem lnu, szybko ustępowała z rynku światowego. W 1917 r. eksport lnu rosyjskiego zmalał o ponad 75% w stosunku do 1913 r.

Przedłużające się zmagania wojenne doprowadziły do nasilenia wyścigu zbrojeń. Prywatno-kapitalistyczna gospodarka nie była w stanie sprostać nowym zadaniom. Aby przyspieszyć produkcję wojenną, państwa walczące zaczęły stopniowo wkraczać na drogę gospodarki kontrolowanej. Było to łatwiejsze do wprowadzenia w Niemczech, Austrii i Rosji, gdzie istniała silna władza monarcha. Natomiast znacznie trudniejsze w Anglii i Francji, w krajach o bogatych tradycjach liberalizmu gospodarczego²⁶.

Interwencjonizm państwowy obejmował stopniowo wszystkie dziedziny produkcji, dystrybucji i spożycia. W ten sposób wykształcił się system gospodarki wojennej. W poszczególnych państwach utworzono wojenne zarządy gospodarcze. Głównym celem ich działalności był rozdział surowców, paliw i siły roboczej. Zarządy wojenne udzielały subsydiów i pożyczek rządowych na rozwój produkcji zbrojeniowej²⁷.

Wojna wpłynęła na przyspieszenie procesu koncentracji kapitału i monopolizacji gospodarki. Najlepiej rozwijały się duże i najbardziej nowoczesne technicznie zakłady przemysłu zbrojeniowego. Łatwiej radziły one sobie z trudnościami surowcowymi i brakiem kapitału, tym bardziej iż miały silne wsparcie państwa. W latach wojny zwiększyła się też liczba organizacji monopolistycznych i wzrosła ich pozycja w gospodarce. Trudności wojenne sprzyjały monopolizacji (brak surowców, siły roboczej), ale w szczególności siła monopoli rosła w wyniku ich powiązania z aparatem państwowym. Generalnie dochody z zagranicznych inwestycji zmniejszyły się, a w wielu wypadkach doszło do utraty samych inwestycji. Inwestycje francuskie w Rosji przejął nowy rząd radziecki. Wartość inwestycji brytyjskich zmniejszyła się od 15 do 25%, a francuskich od 35 do 50%²⁸. Inwestycje niemieckie zostały w większości skonfiskowane.

Dość znaczne zmiany zaszły w dziedzinie światowej produkcji rolnej. Rolnictwo wyraźnie podupadło w uwikłanej w wojnę Europie, natomiast przeżywało okres dobrej koniunktury

26 W. Rusiński, op. cit., s. 438.

27 Jednym z pierwszych krajów, które podjęły działalność interwencyjną, były Niemcy. Już na początku wojny utworzono tam wydział surowców wojennych, który zapewnił ścisłą kontrolę nad gospodarką surowcową. W 1916 r. zorganizowano specjalną instytucję — Urząd Wojenny, który sprawował funkcję kontrolno-regulacyjną w sferze gospodarki związanej z prowadzeniem wojny. Istotną rolę odegrały też towarzystwa wojenne, które zrzeszały różne gałęzie przemysłu, handlu i rolnictwa (w 1918 r. było ich ok. 170). Zajmowały się one głównie rozdziałem zamówień wojskowych. Zakres ingerencji państwa w sprawy gospodarcze był w Niemczech szczególnie duży. Skarb Rzeszy przejął nawet na własność szereg przedsiębiorstw przemysłowych, m.in. niektóre zakłady energetyczne. Instytucje kontrolne powstały także we Francji, Anglii i Rosji (J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 290).

28 Dane dotyczące inwestycji są niezbyt precyzyjne, stąd spora rozpiętość między wielkością strat zarówno Francji, jak i Wielkiej Brytanii (S. Viljoen, *Economic Systems in World History*, London 1974, s. 213).

w państwach zamorskich, zwłaszcza w Ameryce Północnej i Południowej. Skutkiem tego była nadprodukcja i spadek cen światowych w latach 20. na pszenicę, cukier, kawę i kaczuk. W poszczególnych krajach europejskich zbiory zbóż obniżyły się o 33-59%, a w państwach zaoceanicznych — wzrosły o 12%. W ten sposób zwiększył się udział krajów zamorskich w światowej produkcji rolnej, a zwłaszcza zbożowej.

W Europie, poza Anglią, zmniejszył się obszar zasiewów i zbiory, spadło też pogłowie zwierząt gospodarskich. W czasie wojny zbiory płodów rolnych spadły w Niemczech więcej niż o 1/3, a we Francji więcej niż o 1/4. Głównymi przyczynami tego stanu rzeczy były zniszczenia upraw oraz degradacja gleby, brak siły roboczej na wsi (powszechna mobilizacja) oraz zmniejszenie pogłowia koni. Negatywny wpływ na wyniki w rolnictwie miało też przestawienie przemysłu maszyn rolniczych na produkcję zbrojeniową.

Działania wojenne spowodowały poważne zakłócenia w stosunkach handlowych. Obroty towarowe większości państw wyraźnie zmalały. Wymiana handlowa między Niemcami a państwami Ententy została zerwana. Niemców pozbawiono zamorskich rynków. Nawet zwycięska Wielka Brytania miała w 1918 r. eksport wyrobów przemysłowych około połowę niższy od przedwojennego. Wyraźnie spadło znaczenie Europy w światowej wymianie, jej udział zmniejszył się z 58 do 49%²⁹. Skorzystały na tym dwa kontynenty: Ameryka Północna i Azja, które nie tylko w handlu zaczęły gonić Europę.

Wojna stała się przyczyną perturbacji w zakresie międzynarodowych rozliczeń finansowych. Zasadnicze trudności pojawiły się na linii Europa-Stany Zjednoczone. W okresie wojny kraje europejskie zmniejszyły eksport i zwiększyły import, co sprawiło, że narastało ujemne saldo bilansu handlowego. Konsekwencją tego zjawiska było zmniejszenie zapasów złota i obcych walut w Europie. Wiele krajów zrezygnowało podczas wojny z parytetu złota oraz drukowało dużą ilość pieniądza papierowego. Takie tendencje, powiązane z zaciąganiem ogromnych długów, przyczyniły się do zjawiska inflacji³⁰.

Wojna spowodowała poważne zmiany w układzie sił w gospodarce światowej. Umocnieniu uległa przede wszystkim pozycja Stanów Zjednoczonych. Produkcja przemysłowa tego kraju wzrosła w czasie wojny o 25%, produkcja rolna — o ponad 18%, a obroty handlu zagranicznego — aż o 300%. W Stanach Zjednoczonych rozwijały się szczególnie dynamicznie przemysły nowoczesne. Świadczy o tym choćby 2-krotny wzrost produkcji miedzi i 3-krotny — produkcji aluminium.

Stany Zjednoczone umocniły się na pozycji pierwszego mocarstwa przemysłowego i rolnego oraz głównego eksportera i wierzyciela świata kapitalistycznego. Po I wojnie światowej USA i Kanada wytwarzały więcej wyrobów przemysłowych niż wszystkie kraje Europy Zachodniej razem wzięte. Główne centrum przemysłowe i handlowe świata przesunęło się ostatecznie z Europy do Ameryki Północnej.

Największe sukcesy zanotowali Amerykanie w dziedzinie handlu zagranicznego. Byli oni głównymi dostawcami towarów do krajów Ententy. W latach 1914-1920 eksport artykułów ze Stanów Zjednoczonych osiągnął prawie 40 mld dol. Dodatkowo saldo bilansu handlowego przekroczyło 18 mld dol., czyli było 5,3 razy większe niż przed wojną. W sumie udział amerykańskiego handlu w światowej wymianie wzrósł z 22% w 1913 r. do 32% w 1920 r.³¹ W tym

2' D. H. Aldcroft, *The European Economy 1914-1990*, London 1993, s. 64.

30 W 1919 r. ceny hurtowe, przy wskaźniku 100 dla 1913 r., wynosiły w Stanach Zjednoczonych 212, w Wielkiej Brytanii — 242, we Francji — 357, we Włoszech — 364 (P. Johnson, op. cit., s. 49).

31 D. H. Aldcroft, op. cit., s. 64.

czasie wzrosły także inwestycje Stanów Zjednoczonych za granicą. W 1914 r. wynosiły one 3,5 mld dol., a w 1919 r. już 7 mld³².

W czasie wojny w gospodarce światowej wzrosła także rola Japonii. W szybkim tempie rozwijał się jej przemysł. W latach 1914-1918 produkcja żelaza powiększyła się tam o 95%, stali — o 86%, a obroty handlu zagranicznego — aż o 250%³³. Japonia objęła supremację w Azji. Wykorzystując zaangażowanie państw zachodnich i Rosji w Europie, umocniła się na rynku wschodnioazjatyckim. Flota handlowa Japonii zastąpiła w dużej mierze statki europejskie. Do azjatyckiego kraju napływały obficie środki finansowe, dzięki czemu inwestycje kapitałowe za granicą przekroczyły 1 mld jenów.

Brzemieniem w długotrwałe skutki polityczne i gospodarczo-społeczne następstwem I wojny światowej było powstanie w wyniku rewolucji bolszewickiej Rosji Radzieckiej, przemianowanej w 1922 r. na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich. Pojawił się nowy ustrój, w założeniach komunistyczny, który zapoczątkował rywalizację z krajami kapitalistycznymi. Bezpośrednimi konsekwencjami ekonomicznymi powstania ZSRR dla gospodarki światowej było przejściowe izolowanie tego kraju w stosunkach międzynarodowych; utrata kapitałów państw zachodnich w związku z nacjonalizacją przedsiębiorstw i zawieszeniem obsługi długu zagranicznego oraz odcięcie dostępu do bogatych rosyjskich zasobów surowcowych. Wprawdzie już na początku lat 20. stosunki handlowe z nowo powstałym państwem nawiązała Wielka Brytania, a wkrótce Niemcy i inne państwa europejskie, wciąż miały one jednak ograniczony charakter ze względu na niepewność polityki ZSRR, wynikającej ze specyfiki (nieobliczalności) ustroju³⁴.

Istotną zmianą w międzynarodowym podziale pracy było ukształtowanie się w wyniku rewolucji bolszewickiej na wielkim obszarze Europy i Azji nowej struktury gospodarczej. Środkiem urzeczywistnienia tego celu było centralne kierowanie³⁵. Po okresie przejściowym, znanym pod nazwą NEP-u (nowej polityki ekonomicznej), przygotowano w Związku Radzieckim program budowy socjalizmu, którego głównym autorem i realizatorem był Józef Stalin. Mechanizmy planu zastąpiły całkowicie rynek. Założono rozbudowę na wielką skalę przemysłu, zapewniającą krajowi zarówno samowystarczalność, jak i bazę dla szybko rozbudowywanej armii. Drugim elementem tego planu była kolektywizacja rolnictwa. Według partii komunistycznej „prymitywna socjalistyczna akumulacja” miała dostarczać funduszy na sfinansowanie rozwoju przemysłu³⁶. Koszty zarówno industrializacji, jak i kolektywizacji były ogromne (w sensie ludzkim i materialnym). Eksperyment radziecki miał długookresowe skutki dla gospodarki światowej, tym bardziej że w przyszłości nie został ograniczony tylko do jednego państwa. Jednak w kontekście rozwoju globalnej ekonomiki był hamulcem oraz podstawową przyczyną podziału świata zarówno politycznego, jak i gospodarczego.

32 Jednocześnie zmalały inwestycje zagraniczne (zwłaszcza europejskie) w Stanach Zjednoczonych z 7,2 mld dol. w 1914 r. do 3,3 mld w 1919 r. (J. Potter, op. cit., s. 25).

33 Największą dynamikę w handlu Japonii wykazywały obroty z Ameryką Północną. Eksport na ten kontynent wzrósł w latach 1914-1919 z 36 do 44%, a import z 18 do 38%. Spadły natomiast obroty Japonii z Europą (K. Ohkawa, H. Rosovsky, *Japan Economic Growth. Trend Acceleration in the Twentieth Century*, London 1973, s. 191).

34 Zob. szerzej: E. H. Carr, *The Russian Revolution. From Lenin to Stalin*, London 1979.

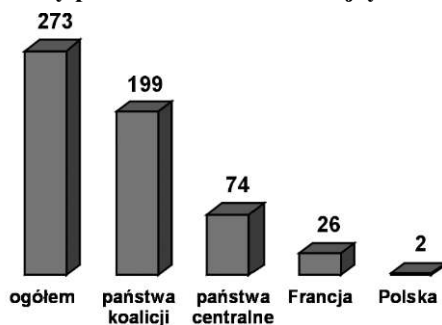
35 W. I. Lenin myślał wyłącznie w kategoriach kontroli, a nie produkcji. W jego uwagach dotyczących gospodarki, notowanych po dojściu do władzy, wyrażeniem najczęściej powtarzającym się jest „ściska ewidencja i kontrola” (P. Johnson, op. cit., s. 96-97).

36 A. Bullock zadaje pytanie „Ile jednak w praktyce zdołano wycisnąć ze zdeorganizowanego rolnictwa i głodującej wsi?” (A. Bullock, op. cit., t. 1, s. 295).

W okresie I wojny światowej dokonały się ważne zmiany w krajach kolonialnych i zależnych. Zaangażowanie wojenne oraz osłabienie gospodarstw mocarstw europejskich stworzyło sprzyjające warunki do rozwoju przemysłu na niektórych terytoriach kolonialnych. Proces przeobrażeń objął zwłaszcza Indie, gdzie rozwijała się produkcja przemysłowa i rosło znaczenie ich rodzimego kapitału. Politykę uprzemysłowienia podjęły bądź kontynuowały kraje Ameryki Łacińskiej: Argentyna, Brazylia, Chile i Meksyk. Chroniąc własny przemysł, prowadziły protekcyjną politykę celną. Walkę o suwerenność gospodarczą i polityczną podjęły ponadto Chiny³⁷ i Afganistan. Wojna światowa sprzyjała rozwojowi świadomości narodowej i ideologii demokratycznej w koloniach. Pojawiły się też pierwsze oznaki ewolucji systemu więzi kolonialnych³⁸.

I wojna światowa, oprócz bezprecedensowych strat ludnościowych, spowodowała również poważne straty o charakterze gospodarczym. Koszty materialne wojny (łącznie ze zniszczeniami wojennymi) szacuje się na 273 mld dol. (w cenach z 1918 r.)³⁹. Z tej kwoty 199 mld przypadało na aliantów, a 74 mld na państwa centralne (wykres II).

Wykres II. Koszty i straty poniesione w okresie I wojny światowej (w mld dolarów)

Źródło: L. E. Bogart, *Direct and Cost of the Great World War*, Washington 1920

Szczególnie ucierpiały najbardziej uprzemysłowione tereny północne we Francji i w Belgii⁴⁰. Poważne straty, szczególnie w rolnictwie, odnotowały państwa Europy Środkowej i Wschodniej. W Stanach Zjednoczonych, które stały się największym wierzycielem na świecie, rozumiano, że bez udziału w gospodarczej odbudowie Europy pożyczone pieniądze będą nie do odzyskania. Także amerykańscy biznesmeni byli zainteresowani rekonstrukcją Starego Kontynentu. By nie dopuścić do chaosu i zwycięstwa ekstremalnych ruchów politycznych, zorganizowano pierwszą w historii agencję pomocy międzynarodowej. Żywność i artykuły pierwszej potrzeby dostarczano jeszcze podczas wojny, niosąc pomoc również po zawieszeniu

³⁷ Obroty handlowe Chin wzrosły w okresie I wojny światowej 10-krotnie w porównaniu z latami 60. XIX w. i 5-krotnie z końcem lat 80. (P. Richardson, *Economic Change in China, 1800-1950*, Cambridge 1999, s. 43).

³⁸ W 1919 r. na konferencji pokojowej w Wersalu dominia brytyjskie wystąpiły po raz pierwszy jako podmioty prawa międzynarodowego. W 1926 r. powstała Brytyjska Wspólnota Narodów (British Commonwealth). W zamian za częściową autonomię kraje zależne zgodziły się preferować wyroby brytyjskie (*Gospodarka światowa*, red. A. Marszałek, Łódź 1993, s. 157-161).

³⁹ Nieco inne dane przytacza R. Cameron. Koszty działań militarnych szacuje od 180 do 230 mld dol. Do sumy tej dodaje jeszcze koszty pośrednie — ponad 150 mld dol. — przez co rozumie zniszczenia zakładów przemysłowych, kopalń, środków transportu, sprzętu rolniczego itp. (R. Cameron, op. cit., s. 372-373).

⁴⁰ C. Fohlen, *La France de Ventre — deux — guerres*, Paris 1966, s. 47.

bronii⁴¹. W połowie 1919 r. amerykańska pomoc towarowa osiągnęła 1,2 mld dol., w tym jednak było tylko 8% dostaw bezpłatnych, większość stanowiły dostawy kredytowe (63%) i sprzedaż za gotówkę (29%).

Zgodnie z przewidywaniami angielskiego ekonomisty Johna Maynarda Keynesa (1883-1946), gospodarka światowa po zakończeniu wojny znalazła się w stanie głębokiego kryzysu. Zmiany polityczne i ekonomiczne, jakie wystąpiły w okresie powojennym, pogłębiły zapoczątkowaną w czasie wojny dezintegrację tradycyjnego międzynarodowego podziału pracy. Wśród czynników o charakterze politycznym dużą rolę odegrało powstanie Związku Radzieckiego, rozpad Austro-Węgier i Imperium Tureckiego, zmniejszenie zasięgu terytorialnego Niemiec, powstanie państw narodowych w Europie oraz pojawienie się tendencji niepodległościowych w wielu krajach zależnych, głównie w koloniach brytyjskich i francuskich.

Na początku 1919 r. panował jeszcze wśród aliantów duch współpracy, czego wyrazem była utworzona w lutym Najwyższa Rada Gospodarcza. W następnych miesiącach z coraz większą siłą zaczęły się ujawniać sprzeczności interesów. W grudniu Stany Zjednoczone i Wielka Brytania odmówiły dalszego zaopatrywania Francji w żywność i węgiel z puli alianckiej. W 1920 r. rozpadły się wspólne organizacje gospodarcze utworzone w czasie wojny. Fiaskiem zakończyła się również konferencja międzynarodowa w Genui, zorganizowana w 1922 r. w celu rozwiązania palących problemów powojennej Europy, a zwłaszcza ponownego wciągnięcia Rosji w obręb gospodarki światowej. Konferencja w Genui pogłębiła tylko rozbieżności między Anglią i Francją oraz doprowadziła do fatalnego w skutkach zbliżenia niemiecko-radzieckiego, jakim był układ w Rapallo. Niemcy i Rosja Radziecka wychodziły z izolacji międzynarodowej, nawiązując ze sobą ścisłą współpracę gospodarczą, polityczną i wojskową⁴².

Zakłócenia w gospodarce światowej spowodowały trudności związane z reparacjami i długami wojennymi. Już w trakcie obrad konferencji wersalskiej J. M. Keynes przestrzegał przed narzucaniem Niemcom zbyt ciężkich warunków, twierdząc, że pokój można było zapewnić jedynie przez szybkie odrodzenie się handlu i wytwórczości. Zachęcał też do umorzenia długów wojennych⁴³. Ale właśnie postanowienia tej konferencji nakładały na Niemcy spłatę odszkodowania wojennego w wysokości 132 mld marek w złocie w ciągu 30 lat. Poza tym państwa Ententy były winne Stanom Zjednoczonym 12 mld dolarów z tytułu pożyczek na cele wojenne⁴⁴. Po rozpoczęciu spłat reparacji przez Niemcy państwa europejskie wywiązywały się z kolejnych rat długu. Stany Zjednoczone nie chciały uznać współzależności tych dwóch płatności, mimo że Niemcy spłacały odszkodowania w dużej części dzięki amerykańskim kredytom. Zdecydowanie odrzucały propozycję państw europejskich, by reparacje wpływały do amerykańskiego skarbu na poczet długów wojennych. Pieniądze pożyczone Niemcom wracały więc okrężną drogą do Ameryki.

41 Jednym z aktywnych organizatorów pomocy w Belgii i północnej Francji był przysły prezydent Herbert Hoover, działający jako szef American Relief Administration od listopada 1918 r. (H. Hoover, *An American Epic. The Relief of Belgium and Northern France 1914-1930*, vol. 1, Chicago 1959; C. S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany and Italy in the Decade After First World War*, Princeton 1975, s. 14).

42 *Traktat radziecko-niemiecki, 16 kwietnia 1922 r., Rapallo*, w: S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, 1.1, Poznań 1989, s. 252-254.

43 Por. J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, London 1919.

44 Największą część reparacji miała przypaść w udziale Francji (52%), natomiast największym dłużnikiem Stanów Zjednoczonych była Wielka Brytania — powinna zwrócić 4,7 mld dol. (D. Rothermund, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939*, London 1996, s. 33).

Spląty Niemiec nie trwały długo, ponieważ przekraczały one możliwości płatnicze Rzeszy. Już w 1922 r. Niemcy pogrążone w chaosie pieniężnym ogłosiły niewypłacalność. Francja i Belgia, w celu zabezpieczenia swych interesów, zajęły w styczniu 1923 r. Zagłębie Ruhry. Okupacja ta nie przyniosła rezultatów, zatem w 1924 r. przyjęto nowe zasady spląty odszkodowań. Był to tzw. plan Dawesa opracowany przez Komitet Ekspertów pod przewodnictwem amerykańskiego finansisty Charlesa Dawesa, zakładający znaczne obniżenie rat odszkodowań. Do Niemiec napłynęła także fala amerykańskiego kapitału⁴⁵. Jednak nie było to jeszcze wystarczające rozwiązanie.

Nowy plan został opracowany przez Komitet Ekspertów, obradujący pod przewodnictwem Owena Younga, prezesa General Electric. 20 stycznia 1930 r. w Hadze podpisano ostateczną wersję planu Younga. Na jego mocy kwota reparacji została obniżona, a spląty rozłożone na 59 rat rocznych. Podzielono je na część bezwarunkową i warunkową. Pierwsza z nich miała być mniejsza i podlegać komercjalizacji, a splątę drugiej uzależniano od panującej w danym okresie sytuacji gospodarczej w Niemczech⁴⁶.

Postanowienie to było brzemiennie w skutki. W lipcu 1931 r., z inicjatywy Stanów Zjednoczonych realizacja spląt odszkodowań i długów wojennych została zawieszona ze względu na pogłębiający się kryzys ekonomiczny⁴⁷. Jednak po okresie rocznego moratorium świat wciąż borykał się z głęboką depresją. Europejscy wierzyciele Niemiec zgodzili się na zwołanej latem 1932 r. konferencji w Lozannie na anulowanie reparacji, oczekując w zamian umorzenia własnych długów wojennych przez Stany Zjednoczone. Jednak rząd amerykański nie zdecydował się na ten krok, w związku z tym państwa Starego Kontynentu samowolnie zaprzestały dalszych spląt. Pogłębiło to antagonizmy amerykańsko-europejskie i znacznie utrudniło współpracę na polu gospodarczym⁴⁸.

Dla stabilności monetarnej w świecie kwestia długów i reparacji miała bardzo duże znaczenie⁴⁹. Na gospodarke światową polityka pieniężno-kredytowa miała bowiem coraz większy wpływ. W 1923 r. J. M. Keynes wydał *Tract on Monetary Reform*, w którym wyłożył propozycje dotyczące wprowadzenia „kontrolowanego pieniądza” i ustabilizowanych cen. W tym czasie stabilizowanie cen było nie tylko akceptowane, ale i praktykowane. Gorliwymi rzecznikami tej idei był Montague Norman, prezes Banku Anglii oraz Benjamin Strong, prezes nowojorskiego oddziału Banku Rezerw Federalnych. Obaj przez większą część lat 20. zarządzali międzynarodowym systemem finansowym. B. Strong umożliwił Wielkiej Brytanii odbudowanie w 1925 r. parytetu złota przez rozszerzenie zasięgu kredytowania zarządzanego przez siebie banku. Podobne warunki uzyskania kredytów oferowano następnie Polsce, Belgii, Włochom i innym krajom.

45 R. Castillon, *Les reparations allemandes. Deux experiences 1919-1932, 1945-1952*, Paris 1953, s. 48. Dyrektor Generalny Komisji Reparacyjnej, Amerykanin Seymour Parker Gilbert, ogłosił raport, w którym stwierdził, że konieczność spląt reparacji hamuje rozwój gospodarczy Niemiec. Niepokoilo go również coraz większe zapożyczenie się Niemców za granicą. Zdanie to podzielali również amerykańscy finansiści i przedsiębiorcy, którzy zainwestowali w tym kraju znaczne środki szacowane na ok. 700 mln dol. (M. N. Rothbad, *America's Great Depression*, Princeton 1963, s. 228).

46 A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1929*, London 1930, s. 127.

47 Było to tzw. moratorium Hoovera, na podstawie którego zawieszono spląty reparacji i długów na okres od 1 lipca 1931 r. do 30 czerwca 1932 r.

48 J. W. Wheeler-Bennett, *The Wreck of Reparations Being Political Background of the Lusanne Agreement 1932*, London 1948, s.215.

49 D. Artaud, *La question des dettes interalliees et la reconstruction de l'Europe (1917-1929)*, vol. 3, Paris 1978, s. 707.

Zmiana układu sił w gospodarce światowej oraz zmniejszenie zasobów złota wymusiło w latach 20. modyfikację międzynarodowego systemu walutowego. Większość rozwiniętych gospodarczo państw przyjęła system dewizowo-złoty, a część — sztabowo-złoty (przekształcony system złoty)⁵⁰. W tej sytuacji odbudowa gospodarcza Europy przebiegała dość wolno. Francja na cele odbudowy wydała do 1926 r. ok. 130 mld franków. Przedwojenny poziom produkcji przemysłowej osiągnęła w 1924 r. Włochy przekroczyły przedwojenne wskaźniki gospodarcze w 1926 r. W Anglii proces odbudowy dokonywał się znacznie wolniej. Duży wpływ na ten stan rzeczy miała strata części rynków w okresie I wojny światowej. Produkcja przemysłowa Wielkiej Brytanii utrzymywała się przez długi czas poniżej poziomu przedwojennego (w 1925 r. — 86%).

W skomplikowanej sytuacji znajdowały się pokonane Niemcy. W wyniku traktatu wersalskiego Rzesza utraciła część swych terytoriów, a wraz z nimi 36% posiadanych przed wojną złóż węgla kamiennego, 72% złóż rudy żelaznej, kolonie oraz niemal wszystkie inwestycje zagraniczne i prawie całą flotę handlową. Niemcy pogrążyły się w chaosie finansowym. Inflacja przybrała tam astronomiczne rozmiary. Pod koniec 1923 r. obieg banknotów osiągnął sumę 496 trylionów marek⁵¹. Dopiero reforma walutowa, przeprowadzona w roku następnym, stworzyła podstawy stabilizacji gospodarczej.

Jeszcze większe trudności napotykała odbudowa w krajach środkowej Europy. Galopująca inflacja ogarnęła wszystkie państwa, które powstały na gruzach Austro-Węgier oraz Bułgarię, Grecję i Polskę. Szczególna sytuacja była w tym ostatnim kraju, gdzie skutki wieloletniej niewoli, dotkliwe zniszczenia wojenne oraz brak kapitałów na potrzeby inwestycyjne hamowały odbudowę wytwórczości przemysłowej⁵². Globalną produkcję przemysłu polskiego na początku 1919 r. szacuje się na około 15% produkcji przedwojennej. W lepszym położeniu znajdowała się gospodarka Czechosłowacji. W 1919 r. osiągnęła ona już 40-50% produkcji z 1913 r.

Po zakończeniu działań wojennych wystąpiły w gospodarce światowej wyraźne objawy kryzysowe. Pojawiły się one nie tylko w krajach biorących udział w wojnie, ale także w państwach neutralnych i sojuszniczych nie objętych bezpośrednio działaniami wojennymi (skurczył się dla nich rozbudowany w czasie wojny rynek zbytu). Spadek koniunktury rozpoczął się w połowie 1920 r. i trwał do połowy następnego roku. Pierwsze lata powojenne charakteryzowały się także olbrzymimi trudnościami w dziedzinie wymiany międzynarodowej. Prawie wszystkie państwa europejskie (poza neutralną Szwajcarią, Holandią i krajami skandynawskimi) miały niewielkie możliwości eksportowe, a co z tym się wiąże — poważne kłopoty importowe. W 1919 r. wywóz Anglii wynosił 50% wywozu z 1913 r., przywóz — 71%. Eksport francuski osiągnął tylko 25% stanu z 1913 r., import — 87%. Jeszcze w gorszej sytuacji byli Niemcy, ponieważ ich import i eksport obniżyły się o 75%.

Bezpośrednio po wojnie w wielu państwach utrzymywano nadal racjonowanie żywności i niektórych innych artykułów. W warunkach braku towarów pojawiły się duże możliwości dla handlu spekulacyjnego i podwyższania cen. Koniunkturę powojenną starał się wykorzystywać przemysł, ale na przeszkodzie stała ograniczona siła nabywcza ludności. Brak środków finan-

⁵⁰ Zob. szerzej: C. P. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1933*, New York 1986, s. 154; A. J. Klawe, A. Makać, *Zarys międzynarodowych stosunków ekonomicznych*, Warszawa 1987, s. 281-282.

⁵¹ Inflacja w ostatnim roku przed stabilizacją, w listopadzie 1923 r., wynosiła w Niemczech 30 mld %, a najwyższy nominal banknotu — 100 bln mk (G. Stopler, K. Hauser, K. Borchardt, *The German Economy. 1870 to the Present*, New York 1967, s. 84; C. L. Holtfrerich, *The German Inflation 1914-1923*, New York 1986).

⁵² Zob. więcej: J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1998, s. 55-79; J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Warszawa-Łódź 2002, s. 235-252.

sowych i trudności techniczne opóźniały proces przestawiania się zakładów na produkcję pokojową. Mimo tylu trudności świat zmierzał ku stabilizacji gospodarczej.

Stabilizacja systemu kapitalistycznego — „złote” lata 20.

Trudne do ustalenia jest określenie jednego roku, w którym w gospodarce światowej rozpoczął się okres wzrostu. W zależności od regionu, a nawet kraju poprawa koniunktury wystąpiła już od początku lat 20., z tym że większość państw wkroczyła na ścieżkę rozwoju dopiero w latach 1924-1926. Do połowy lat 20. gospodarka światowa wykazywała umiarkowaną tendencję zwyżkową. Nadal najbardziej dynamicznie rozwijała się gospodarka Stanów Zjednoczonych i Japonii. Z każdym rokiem rosło znaczenie nowych gałęzi przemysłowych opartych na osiągnięciach naukowych i technicznych (przemysł motoryzacyjny, samolotowy, chemiczny, elektryczny i elektroniczny). Natomiast kraje europejskie borykały się wciąż ze skutkami wojny, mozolnie stabilizując swe budżety, umacniając walutę i odbudowując potencjał we wszystkich dziedzinach gospodarki. Działo się to w dużym stopniu dzięki pożyczkom i inwestycjom amerykańskim⁵³. Stany Zjednoczone odebrały producentom europejskim część krajowych i zagranicznych rynków zbytu i zapewniły sobie wysokie dodatnie saldo bilansu handlowego.

W 1925 r. poziom światowych obrotów handlowych przekroczył stan z 1913 r.; zakończono też odbudowę europejskiej produkcji rolnej. W okresie 1925-1929 dokonał się wprost niebywały rozwój gospodarki rynkowej. W Europie wzmocniła swa pozycję Wielka Brytania, która zdystansowała Francję. Polityka silnej ręki prowadzona przez Francję wobec Niemiec zawiodła. Minister spraw zagranicznych Niemiec, Gustaw Stresemann, wykorzystując krytyczne położenie gospodarki niemieckiej, uzyskiwał kolejne ustępstwa mocarstw w zakresie realizacji traktatu wersalskiego. Pod naciskiem Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych przystąpiono do odbudowy gospodarczej i politycznej Niemiec. Odbudowa gospodarcza Niemiec przyczyniła się do stabilizacji, a następnie ożywienia gospodarki europejskiej. Wpłynęła korzystnie zwłaszcza na międzynarodowy przepływ kapitałów oraz wymianę handlową.

Lata 1925-1929 były dla gospodarki kapitalistycznej okresem nader pomyślnym. Dobrą koniunkturę przeżywał zwłaszcza przemysł i handel międzynarodowy. Były to najlepsze lata rozwoju gospodarki w całym okresie międzywojennym. W szybkim tempie rosła produkcja przemysłowa. Już w 1924 r. przekroczyła ona o 15% poziom produkcji z 1913 r. W 1929 r. była wyższa o 45% od stanu przedwojennego.

Układ sił w gospodarce światowej ulegał dalszym zmianom. Produkcja Stanów Zjednoczonych zdystansowała Europę. Najbardziej dynamicznie rozwijała się jednak Japonia. Poziom produkcji japońskiej w 1929 r. przekroczył przeszło 5-krotnie jej stan z 1913 r. Natomiast wyraźne objawy stagnacji wykazywał przemysł brytyjski. Spośród krajów europejskich najbardziej dynamicznie rozwijały się gospodarki Holandii, Norwegii, Czechosłowacji i Szwajcarii. W pozostałych krajach wzrost gospodarczy był mniej spektakularny, co wynikało głównie z problemów wewnętrznych tych państw.

53 M. P. Leffler, *The Elusive Quest. America's Pursuit of European Stability and French Security 1919-1933*, Chapel Hill 1979, s. 43.

Tabela 2. Wskaźniki produkcji przemysłowej świata oraz wybranych krajów kapitalistycznych w latach 1924-1929 (1913=100)

Państwo	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Świat	115	123	125	130	136	145
Stany Zjednoczone	136	150	156	153	161	172
Wielka Brytania	91	89	69	99	93	101
Francja	109	108	126	110	127	139
Niemcy	70	83	80	100	102	103
Japonia	430	456	460	444	477	515
Włochy	-	136	-	-	152	155
Belgia	-	107	-	-	136	140
Szwecja	-	109	-	-	132	150
Czechosłowacja*	107	111	108	125	134	140
Polska*	57	58	56	70	79	82

* Podstawą wskaźnika jest szacunek rozmiarów produkcji przemysłowej w 1913 r. na obszarze objętym granicami ustalonymi po I wojnie światowej.

Źródło: J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Dzieje gospodarcze świata do roku 1980*, Warszawa 1985, s. 335

Coraz większego znaczenia nabierały nowe gałęzie przemysłu oraz nowe działy w gałęziach tradycyjnych. Postęp gospodarki (zwłaszcza amerykańskiej) wyznaczał przemysł motoryzacyjny, elektrotechniczny, chemiczny oraz automatyka. Przeobrażenia obejmowały także pozostałe sektory: spożywczy, tytoniowy, gumowy, szklarski i papierniczy. Znaczenie danych działów przemysłowych przekładało się na wykorzystanie przez nie produkcji stali. I tak kolejnictwo, budownictwo i motoryzacja pochłaniały ponad 50% produkcji tego stopu, z tym że wykorzystanie go przez dwa pierwsze działy zmniejszało się na korzyść tego ostatniego⁵⁴.

Boom gospodarczy lat 20. opierał się w dużej mierze na przemyśle samochodowym. W tym okresie Stany Zjednoczone produkowały prawie tyle samochodów, co w latach 50. (5,4 mln w 1929 r. i 5,7 mln w 1953 r.). Nadzwyczajny sukces odniósł amerykański koncern General Motors. W 1929 r. jego zysk roczny przekroczył 200 mln dol. Produkcja aut wzrastała też w Europie. W Wielkiej Brytanii podniosła się ona z 73 tys. w 1922 r. do ponad 300 tys. w 1930 r., a we Francji z 75 tys. do ponad 250 tys.⁵⁵

W błyskawicznym tempie rosła także światowa produkcja energii elektrycznej (w 1925 r. jej poziom wzrósł dwukrotnie w porównaniu z 1913 r.). Zwiększało się szybko wydobywanie „przyszłościowych” surowców i metali. Przyjmując 1920 r. za 100, w 1929 r. produkcja węgla

⁵⁴ Wykorzystanie stali w Stanach Zjednoczonych w przemyśle motoryzacyjnym wzrosło z 10 do 18% w latach 1922-1929 (M. Bernstein, *The Great Depression. Delayed Recovery and Economic Change in America, 1929-1939*, Cambridge 1989, s. 55).

⁵⁵ *British Economy and Society. 1870-1970...*, s. 390; B. R. Mitchell, *International Historical Statistics. Europe 1750-1988*, Houndmills 1992, s. 535.

wzrosła tylko do 112, żelaza do 156, a stali do 168. Za to wydobycie ropy naftowej podniosło się do poziomu 212, produkcja aluminium do 214, cynku — 207, miedzi — 204 i niklu — 175. Podobne zmiany obserwowane były też w przemyśle tekstylnym, zorientowanym głównie na wykorzystanie naturalnego i sztucznego jedwabiu. Produkcja tego ostatniego wzrosła w latach 1922-1929 o ponad 500%, podczas gdy bawełny i wełny o zaledwie 1/4⁵⁶.

Mechanizacja i racjonalizacja pracy (m.in. upowszechnienie się systemu taśmowego) wpłynęły na znaczny wzrost wydajności. W latach 1919-1929 wydajność pracy w Stanach Zjednoczonych na jednego zatrudnionego wzrosła o 43%. Było to też możliwe dzięki wydatnemu zwiększeniu nakładów inwestycyjnych — przeciętnie o 6,4% rocznie.

W omawianym okresie postępował proces koncentracji produkcji i kapitału. Gospodarka w krajach uprzemysłowionych znalazła się pod kontrolą wielkich banków i przedsiębiorstw. Zjawisko to wystąpiło najsilniej w Stanach Zjednoczonych. W 1925 r. ponad 53% potencjału gospodarczego znajdowało się pod kontrolą 16 holdingów. Tendencje do monopolizacji najbardziej widoczne były w nowych gałęziach przemysłu. Zakłady Forda, Chryslera i General Motors produkowały około 80% ogółu samochodów. Obroty General Motors osiągnęły w 1929 r. prawie 2 mld dol. General Electric zdominował przemysł elektrotechniczny, a US Steel Corporation — przemysł stalowy.

W szybkim tempie przebiegała koncentracja w Niemczech. Na koncern Verenigte Stahlwerke przypadało 40% stali, wytworzonej w kraju oraz 25% wydobytego węgla. Przemysł chemiczny został opanowany przez koncern I. G. Farben. W przemyśle elektrotechnicznym koncerny AEG i Siemens-Halske kontrolowały około 80% produkcji tej branży. We Francji największe monopole powstawały w przemyśle elektrotechnicznym i chemicznym. W Wielkiej Brytanii koncentracja produkcji i kapitału była wolniejsza.

W latach 20. wzrosła rola międzynarodowych porozumień monopolistycznych, szczególnie widocznych w przemyśle naftowym. W 1928 r. trzy koncerny: Royal Dutch Shell, Anglo-Persian i Standard Oil dokonały podziału stref wpływów na światowym rynku naftowym. Największe koncerny zakładały filie swych przedsiębiorstw na całym świecie. Kupowały także udziały w firmach zagranicznych. Szczególnie aktywny był kapitał amerykański.

W mniej pomyślnej sytuacji znajdowało się rolnictwo. Produkcja rolna osiągnęła poziom przedwojenny dopiero w latach 1923-1924⁵⁷. Rozwijała się głównie uprawa roślin mających duże znaczenie dla przemysłu. Osiągnięcia w dziedzinie motoryzacji spowodowały aż 8-krotny, w porównaniu z latami 1909-1913, wzrost produkcji kauczuku. Przeszło 2-krotnie w stosunku do przedwojennych wzrosła produkcja cukru trzcinowego, który przeważał na rynku światowym nad cukrem buraczanym. Podwojeniu uległa także produkcja kawy⁵⁸.

Znacznie mniejszy postęp notowany był w uprawach zbóż, jedynie znacząco wzrosły plony pszenicy i ryżu. W związku z tym produkcja artykułów żywnościowych, z wyjątkiem pszenicy i cukru, rosła wolniej niż liczba ludności. Powiększała się zatem na ziemi liczba osób stale niedożywionych, zwłaszcza w krajach słabiej rozwiniętych. Według obliczeń Ligi Narodów 2/3 ludności kuli ziemskiej odżywiało się niedostatecznie. Tymczasem na rynku światowym

56 Wszystkie dane statystyczne na podstawie: A. J. Toynbee, *Survey...*, 1930, s. 465-466.

57 Niektóre wysoko rozwinięte kraje miały problem z osiągnięciem produkcji sprzed I wojny światowej nawet w „szczytowym” okresie 1925-1929. Francji nie udało się to m.in. w produkcji: pszenicy, buraków cukrowych, oleju, natomiast przekroczone plony przedwojenne w produkcji ziemniaków i wina (F. Walter, *French Agriculture in the 20th Century*, w: *Essays in French Economic History*, ed. R. Cameron, Homewood 1970, s. 375).

58 Przyjmując za rok bazowy 1920 (=100), w 1929 r. produkcja cukru trzcinowego wzrosła do 151, kawy — 159, kakao — 144, herbaty (bez Chin) — 139 i kauczuku — 254. (A. J. Toynbee, *Survey...*, 1930, s. 467).

rosły zapasy żywności. Trudności w rolnictwie pogłębiały kłopoty cenowe. W drugiej połowie lat 20. ujawniła się zniżkowa tendencja cen wielu podstawowych produktów (pszenicy, kawy, kauczuku).

W drugiej połowie lat 20. polityka Stronga i Normana (zasilania światowej gospodarki tanimi kredytami) ożywiła handel międzynarodowy. W latach 1921-1925 wskaźnik wzrostu handlu światowego, w porównaniu ze wskaźnikiem z lat 1911-1914, był jeszcze ujemny. W 1925 r. Europa wciąż nie przekroczyła poziomu obrotów handlowych z 1913 r., za to Ameryka Północna zwiększyła je w stosunku do tego samego roku o blisko 40%, a reszta świata o ponad 25%⁵⁹. W ciągu lat 1926-1929 wskaźnik wzrostu globalnego handlu zaczął szybko rosnąć. Obroty handlowe w 1929 r. osiągnęły najwyższy poziom w okresie międzywojennym. Podobne przyspieszenie miało miejsce dopiero w końcu lat 50.

Okolo połowy handlu światowego przypadało na Europę (bez ZSRR). Na pierwsze miejsce w handlu międzynarodowym wysunęły się zdecydowanie Stany Zjednoczone. W 1929 r. ich eksport stanowił ponad 16% wywozu światowego, import zaś — 12,5%. Wielka Brytania, największa przed wojną potęga handlowa, mimo supremacji w Europie, miała spore kłopoty z utrzymaniem się na rynkach zagranicznych. Tempo rozwoju eksportu uległo zahamowaniu, co powodowało, że bilans handlowy Anglii był ujemny. W 1929 r. w Europie konkurentami Brytyjczyków byli właściwie tylko Niemcy i Francuzi, ale do aktywnych należały też kraje: Holandia, Belgia, Szwecja, Dania i Czechosłowacja. Na innych kontynentach liderami były: Argentyna, Indie (przewyższające w wartości obrotów Japonię i Chiny) oraz Południowa Afryka⁶⁰.

Podobnie jak w handlu światowym, tak i w eksporcie inwestycji królowały Stany Zjednoczone. Ich kapitał za granicą powiększył się w latach 1919-1929 o 9 mld dol., co oznaczało, że udział Stanów Zjednoczonych jako głównego inwestora świata wynosił już 1/3 całości. Żaden inny kraj nie zbliżył się do wyniku amerykańskiego, a na rynku światowym kapitał trzech potęg: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji doszedł w 1929 r. do poziomu 3/4 wszystkich inwestycji⁶¹. Tak ścisłe powiązania i dominacja amerykańska w inwestycjach, kredytach i handlu sprawiły, że zarówno dobra koniunktura, jak i jej spadek rozprzestrzeniły się błyskawicznie i dotyczyły, bardziej niż kiedykolwiek, całej gospodarki światowej. Taka była geneza największej globalnej depresji — wielkiego kryzysu lat 1929-1933.

Pierwsze oznaki kryzysu pojawiły się już w 1928 r. Wzrosły wówczas do niebezpiecznych rozmiarów światowe zapasy towarów, m.in. węgla, miedzi, cukru i bawełny. Najdalej idące następstwa spowodowała względna nadprodukcja artykułów rolnych. Tendencja zniżkowa cen żywności ujawniła się wyraźnie w latach 1928-1929. W 1925 r. relacja cen towarów surowcowo-rolniczych do cen towarów przemysłowych wynosiła 94:100, natomiast w 1929 r. — 89:100. Zmniejszenie dochodów producentów wpłynęło na zmniejszenie popytu na dobra inwestycyjne i produkty przemysłowe. To z kolei spowodowało, że niektóre przedsiębiorstwa przemysłowe zaczęły wstrzymywać inwestycje i ograniczać produkcję. W poszczególnych krajach uwidoczniły się różne objawy pogorszenia koniunktury, przejawiające się m.in. w spadku cen hurtowych, obniżce kursów akcji, trudnościach płatniczych. W tym okresie produkcja przemysłowa utrzymywała się nadal na wysokim poziomie. Dopiero pod koniec 1929 r. recesja przekształciła się w kryzys.

59 R. Munting, B. A. Holderness, op. cit., s. 6.

60 A. Maddison, *The World Economy.*, s. 359-360.

61 D. H. Aldcroft, op. cit., s. 58.

Wielki kryzys ekonomiczny, jego skutki i próby przezwyciężenia — lata 30.

Detonatorem, który uruchomił światowy kryzys ekonomiczny, był krach na giełdzie nowojorskiej. Wtorek 29 października 1929 r. przeszedł do historii kapitalizmu jako „najczarniejszy” dzień, kiedy to pojawiło się na rynku kilkadziesiąt milionów akcji i obligacji, które nie znalazły nabywców⁶². W ciągu kolejnych dni nastąpił gigantyczny krach, który pociągnął za sobą panikę na innych giełdach i zapoczątkował okres wielkiego kryzysu. Głównym powodem rozprzestrzenienia się kryzysu było uzależnienie wielu krajów świata od amerykańskich inwestycji. Wkład kapitału pochodzącego ze Stanów Zjednoczonych (przede wszystkim w postaci pożyczek i zakupów) wynosił w 1929 r. 7,4 mld dol., podczas gdy w 1932 r. — jedynie 2,4 mld dol.⁶³ Za przykładem Stanów Zjednoczonych poszły inne czołowe mocarstwa gospodarcze, wycofując swe inwestycje. Doprowadziło to do spadku międzynarodowego zaufania i zahamowania przepływu kapitału.

W latach 1929-1933 doszło do najgłębszego załamania koniunktury w dotychczasowych dziejach gospodarki kapitalistycznej. Kryzys ten wyróżniał się od poprzednich dłuższym okresem trwania, szerokim zasięgiem geograficznym⁶⁴, siłą oddziaływania, niespotykaną dotychczas skalą obniżenia wskaźników wzrostu gospodarczego oraz destrukcyjnym wpływem na czynniki pozaekonomiczne.

Podstawowymi objawami kryzysu było obniżenie produkcji, a co za tym idzie — spadek cen, zmniejszenie zatrudnienia i wzrost bezrobocia oraz w skali światowej ograniczenie międzynarodowego handlu⁶⁵. Światowa produkcja przemysłowa (bez ZSRR) obniżyła się w 1932 r. o 33% w porównaniu do 1928 r. Największy spadek odnotowano w Ameryce Północnej (42%), w Europie — 27,5%, w Azji zaś tylko 10% (szczególnie niewielki w Japonii, ponieważ koniunkturę nakreślały zbrojenia). Największe załamanie przeżyły Stany Zjednoczone (42%) i Kanada (37%), a z krajów europejskich: Niemcy (41%), Polska (37%) i Austria (34%)⁶⁶. Konsekwencją malejącej produkcji przemysłowej był wzrost bezrobocia. W niektórych krajach jego rozmiary w 1932 r. przekroczyły 40%.

Głównym przejawem kryzysu w rolnictwie był spadek cen na artykuły rolne. Na rynkach światowych ceny obniżyły się w 1933 r. o 64% (w stosunku do 1928 r.). Natomiast globalna produkcja płodów rolnych w świecie nieznacznie wzrosła. Zmniejszenie dochodów rolników było główną przyczyną zubożenia wsi.

⁶² „Czarny wtorek” 29 X poprzedziły jeszcze dwa dni wielkiej bessy: „czarny czwartek” — 24 X i „czarny piątek” — 25 X. Podczas poniedziałkowej sesji (28 X) na giełdzie nowojorskiej najwięksi inwestorzy próbowali jeszcze ratować sytuację, skupując akcje, ale kolejny dzień zdecydował o ostatecznym krachu. ⁶³ R. Munting, B. A. Holderness, op. cit., s. 26.

⁶⁴ Wielki kryzys dotknął praktycznie wszystkie kraje kapitalistyczne, chociaż największy destrukcyjny wpływ miał na gospodarkę Ameryki Północnej i Europy. Z oczywistych powodów nie objął natomiast gospodarki radzieckiej, co tylko dowodziło, że w kilkanaście lat po rewolucji bolszewickiej stopień powiązań między ZSRR a światem wolnorynkowym był minimalny. W państwach kapitalistycznych depresja nie ominęła żadnego regionu. Dotykała państwa najbardziej rozwinięte (Stany Zjednoczone), wchodzące dopiero na drogę kapitalizmu (Polska), stabilne ekonomicznie (Wielka Brytania) i z trudnościami płatniczymi (Niemcy).

⁶⁵ Ben Bernanke pisze, że zrozumienie wszelkich kwestii związanych z wielkim kryzysem równałoby się odnalezieniu Świętego Graala w makroekonomii (B. S. Bernanke, *Essays on the Great Depression*, New Jersey 2000, s. 5).

⁶⁶ *Mały rocznik statystyczny*, op. cit., s. 146. W opracowaniach znajdują się różne wskaźniki produkcji przemysłowej (por. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Wielki kryzys, 1930-1935*, Warszawa 1982, s. 31-33; R. Munting, B. A. Holderness, op. cit., s. 16; D. H. Aldcroft, op. cit., s. 64). Jedynym krajem, w którym w okresie 1929-1932 wzrosła produkcja był ZSRR — o 67%.

Katastrofalny spadek cen surowców i żywności pogłębił trudności płatnicze państw słabo uprzemysłowionych. W latach 1929-1933 ceny surowców obniżyły się o 56%, a żywności o 48%. W tym samym czasie ceny towarów przemysłowych spadły o 37%, czyli obniżyły się znacznie wolniej⁶⁷. W efekcie kraje surowcowo-rolnicze otrzymywały w handlu z krajami uprzemysłowionymi znacznie mniejsze dochody. W najgorszej sytuacji znalazły się państwa wąsko wyspecjalizowane w produkcji kilku, często nawet jednego lub dwóch, produktów surowcowo-rolniczych przeznaczonych na eksport do krajów przemysłowych.

Szczególnie niekorzystny wpływ wywarł wielki kryzys na handel międzynarodowy. Większość państw wysoko rozwiniętych podjęła politykę protekcjonizmu, chcąc uwolnić się od negatywnych wpływów zewnętrznych, a także od uzależnienia się od zagranicznych surowców i produktów. Obroty handlu światowego spadły w 1933 r. do poziomu około 35% w porównaniu do 1929 r., a dla Ameryki Północnej nawet do 26%⁶⁸.

Wielki kryzys ekonomiczny spowodował zakłócenia w światowym systemie finansowym. Przed jego wybuchem największe rezerwy złota posiadały Stany Zjednoczone i Francja (w sumie te dwa mocarstwa zgromadziły 30% rezerw światowych). Przez cały 1930 r. trwało wycofywanie kapitału amerykańskiego i francuskiego z państw europejskich. Była to główna przyczyna załamania się bilansów płatniczych krajów Europy Zachodniej. W rezultacie coraz więcej rządów zaczęło rezygnować z parytetu złota⁶⁹.

Załamanie się w czasie wielkiego kryzysu ekonomicznego systemu waluty złotej i wprowadzenie przez część krajów ograniczeń dewizowych przyczyniły się do upowszechnienia nowych metod rozliczeń międzynarodowych, takich jak clearing i umowy płatnicze. Umowy te miały charakter dwustronny. W rezultacie dotychczasowy wielostronny system rozliczeń został po części zastąpiony rozliczeniami dwustronnymi. Zmiany te spowodowały poważną dezorganizację handlu światowego, ograniczyły jego rozmiary i kierunki ekspansji. Kryzys ekonomiczny ujawnił w całej jaskrawości sprzeczności między osiągniętym poziomem rozwoju sił wytwórczych a niedorozwojem instytucji regulujących procesy gospodarcze zarówno w skali poszczególnych państw, jak i przede wszystkim w stosunkach międzynarodowych. Próbę uzdrowienia handlu międzynarodowego i światowego systemu monetarnego podjęto na Światowej Konferencji Walutowej w 1933 r. Jednak wobec odmowy Stanów Zjednoczonych powrotu do parytetu złota obrady zakończyły się niepowodzeniem⁷⁰.

Kraje uprzemysłowione, chcąc aktywizować swój eksport, stosowały coraz powszechniej dumping. Tego typu praktykę w handlu międzynarodowym zapoczątkowały Związek Radziecki i Japonia. W konsekwencji spowodowało to retorsje ze strony importerów. Formą utrudnienia wymiany handlowej były również tzw. monopole cenowe. Były to międzynarodowe umowy

67 A. J. Toynbee, *Survey*, 1930, s. 459; K. Brunner, *Great Depression Revisited*, Boston 1982, s. 23; J. Słodaczek, J. Misala, *Historia handlu międzynarodowego*, Warszawa 2001, s. 143.

68 *Mały rocznik statystyczny*, op. cit., s. 162; B. Mitchel, *The Depression Decade. From New Era through New Deal 1929-1941*, New York 1975, s. 57.

69 Przy tradycyjnym systemie pozostały kraje tzw. bloku złotego (Belgia, Francja, Holandia, Włochy, Szwajcaria i Polska). Wielka Brytania zrezygnowała z parytetu złota we wrześniu 1931 r. Do stycznia 1932 r. ten sam krok podjęło 40 państw (*British Economy and Society, 1870-1970.*, s. 221). Francuskie rezerwy złota wzrosły z 67,5 mld franków w 1929 r. do 88,5 mld franków w 1931 r., tj. z 18 do blisko 30% rezerw światowych (P. Einzig, *International Gold Movements*, London 1931, s. 33; B. S. Bernanke, op. cit., s. 77).

70 Zob. szerzej: T. Sławiński, *Światowa konferencja gospodarcza i monetarna*, „Przegląd Polityczny” 1933, z. 2, s. 122; P. Matera, *Etyka we współpracy międzynarodowej a światowa konferencja ekonomiczna w 1933 r.*, „Annales” 2001, t. 4, s. 283-291.

regulujące ceny surowców niedostępnych w wystarczających ilościach w większości krajów, co powodowało konieczność ich importu. Przykładem może być kauczuk, którego sprzedaż była narzucana przez zarząd kolonii brytyjskich, a także handel potasem kontrolowany przez francusko-niemiecką umowę dotyczącą cen tego surowca⁷¹.

W okresie dobrej koniunktury w latach 1926-1929 państwa rozwinięte zmierzały do likwidacji barier i ograniczeń w handlu międzynarodowym. Próby te kończyły się na ogół niepowodzeniem⁷², a przyczynę stanowiła wielka depresja. Wprowadzanie wysokich тариф celnych zapoczątkowano w Stanach Zjednoczonych. Większość kongresmanów było przekonana, że uczciwą konkurencję i ochronę rodzimej produkcji można było zapewnić jedynie przez ograniczenie dostępu na rynek amerykański niektórych produktów europejskich⁷³. Sprawę tę Kongres rozpatrywał już po krachu na giełdzie, w listopadzie 1929 r., nie zważając na możliwe konsekwencje tego kroku dla amerykańskiego eksportu⁷⁴. Projekt ustawy wzbudził bardzo zdecydowane protesty nie tylko za granicą, ale również w samych Stanach Zjednoczonych. Zdecydowane sprzeciw zgłaszały środowiska finansistów i przemysłowców oraz czelowi ekonomiści, którzy próbowali skłonić prezydenta do zawetowania proponowanych zmian⁷⁵.

Jednak prezydent Herbert Hoover nie odważył się zgłosić swojego sprzeciwu. W czerwcu 1930 r. Stany Zjednoczone wprowadziły nową, podwyższoną taryfę celną, zwaną od jej projektodawców taryfą Hawleya-Smoota. Na jej podstawie cła na niektóre towary wzrosły nawet do 40%⁷⁶. Za przykładem Waszyngtonu poszły inne kraje w Europie i Ameryce Łacińskiej, podwyższając cła lub wprowadzając kontyngenty na eksportowane towary. W tym okresie ostatecznie zerwano z pozostałościami polityki wolnego handlu i zastąpiono ją protekcjonizmem. W samych tylko krajach europejskich taryfy celne zostały średnio podniesione w 1931 r. dwukrotnie w porównaniu z 1913 r.⁷⁷

Tabela 3. Poziom taryf celnych w wybranych krajach europejskich w latach 1927-1931 (w stosunku do roku bazowego 1913 = 100)

Państwo	1927	1931
Niemcy	122	244
Francja	97,5	160

⁷¹ J. Hoff Wilson, *American Business and Foreign Policy 1920-1933*, Lexington 1971, s. 90.

⁷² Wyliczenie tylko najbardziej znaczących zarządzeń protekcyjnych dokonane przez specjalną komisję Ligi Narodów zajęło 37 s. mps. Zawierane umowy handlowe opierały się najczęściej na klauzuli najwyższego uprzywilejowania, której również często nie przestrzegano. Współpraca oparta na zasadach wolnego handlu praktycznie nie istniała (N. M. Butler, *Looking Forward. What Will the American People Do about It? Essays and Addresses on Matters National and International*, New York 1937, s. 85; T. Łychowski, *Formy polityczno-handlowe okresu kryzysu*, „Przegląd Gospodarczy”, 15III1932, s. 138-142).

⁷³ Na podjęcie takich działań należały tak wpływowo organizacje jak Krajowe Zrzeszenie Producentów czy Amerykańska Federacja Pracy (W. J. Barber, *From New Era to New Deal. Herbert Hoover, the Economists and American Foreign Policy, 1921-1933*, Cambridge 1988, s. 33; W. Beveridge, *Tariffs: The Case Examined*, London 1931, s. 46).

⁷⁴ J. Hoff Wilson, op. cit., s. 91; C. Gordon, *New Deals: Business, Labor, and Politics in America, 1920-1935*, Cambridge 1994, s. 292.

⁷⁵ E. E. Schattschneider, *Politics, Pressures and the Tariff. A Study of Free Private Enterprise in Pressure Politics as Shown in the 1929-1930 Revision of the Tariff*, New York 1935, s. 52.

⁷⁶ C. P. Kindleberger, op. cit., s. 155.

⁷⁷ R. Munting, B. A. Holderness, op. cit., s. 8.

Państwo	1927	1931
Włochy	112	195
Belgia	77,5	122
Szwajcaria	160	252
Austria	77	158
Węgry	131	197
Czechosłowacja	137	220
Polska	74	93
Bułgaria	296	420

Źródło: H. Liepmann, *Tariff Levels and the Economic Unity of Europe*, London 1938, s. 415

Pomimo dominacji protekcjonizmu nad liberalizmem handlowym wzajemne obroty towarowe w 20-leciu międzywojennym były większe niż kiedykolwiek wcześniej. Jednak częste zmiany koniunktury i napięcia między poszczególnymi państwami — zarówno gospodarcze, jak i polityczne — prowadziły do rozprzestrzeniania się negatywnych zjawisk, a w rezultacie do dezintegracji⁷⁸. Z globalnego punktu widzenia jednym z najpoważniejszych zjawisk w okresie 1929-1933 był wzrost wzajemnej nieufności i niechęci do współpracy na szerszym forum w celu złączenia sił w walce z kryzysem. Podejmowano wprawdzie inicjatywy mające na celu przewyciężenie skutków depresji⁷⁹, lecz nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów. Powodem były odmienne dążenia poszczególnych krajów i chęć ochrony własnych interesów gospodarczych. Długotrwałość kryzysu doprowadziła do negatywnych nastrojów i destabilizacji społeczeństw. Przejawiało się to np. wzrostem liczby samobójstw, rosnącą liczbą bezdomnych, a także napadami na sklepy z żywnością czy przypadkami śmierci głodowej⁸⁰. Brak wiary w możliwości zmian powodowała apatię i niechęć do podejmowania jakichkolwiek nowych inicjatyw gospodarczych.

Jeszcze w czasie trwania wielkiego kryzysu poszukiwano odpowiedniej polityki przeciwdziałającej objawom depresji. Kryzys zmusił ekonomistów do rewizji dotychczasowych poglądów na metody polityki gospodarczej państwa. Odrzucono tezę tradycyjnej nauki ekonomicznej o automatycznym przewyciężaniu kryzysów i zaburzeń w gospodarce kapitalistycznej w wyniku swobodnego działania sił rynkowych.

Z najostrzejszą krytyką tradycyjnej teorii wystąpił J. M. Keynes. W opublikowanej w 1936 r. pracy pt.: *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* doszedł do przekonania, że kapitalizm w warunkach liberalizmu gospodarczego nie był w stanie zapewnić ani pełnego wykorzystania istniejących czynników produkcji, ani pełnego zatrudnienia. Zwrócił on szczególną uwagę na nakręcanie popytu oraz rolę i możliwości państwa w jego kreowaniu. Realizacja proponowanej przez niego polityki ekonomicznej, powodująca rozszerzenia funkcji pań-

⁷⁸ A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs*, 1930, London 1931; J. Davis, *The World Between the Wars, 1919-1939; An Economist's View*, London 1975, s. 419.

⁷⁹ Np. moratorium na spłaty długów i reparacji z 1931 r. czy Międzynarodowa Konferencja Monetarna i Ekonomiczna z 1933 r.

⁸⁰ J. K. Galbraith, *The Great Crash 1929*, London 1961, s. 149; P. Skurowski, *Spoleczeństwo i kultura masowa w okresie międzywojennym*, w: *Historia Stanów Zjednoczonych...*, t. 4, Warszawa 1995, s. 159-160.

stwa, nie mogła jednak naruszyć podstaw systemu kapitalistycznego, tj. prywatnej własności produkcji. Wzrost roli państwa był warunkiem utrzymania i rozwoju przedsiębiorczości prywatnej.

Według Keynesa, głównym mankamentem gospodarki kapitalistycznej było masowe bezrobocie. Traktował je jako tendencję tkwiącą w systemie kapitalistycznym, której państwo powinno przeciwdziałać za pomocą specjalnej polityki. W ogólnej teorii zatrudnienia Keynes stwierdził, że bezrobocie nie zależy od nadmiernej płacy roboczej, ale od braku efektywnego popytu. Efektywny popyt był czynnikiem, który determinował rozmiary produkcji i zatrudnienia.

Wzrost siły nabywczej społeczeństwa (na dużą skalę) mogło zapewnić uruchomienie inwestycji. Rozwój inwestycji oznaczał wzrost popytu na środki trwałe oraz na surowce i materiały. Powodowało to zwiększenie produkcji w różnych gałęziach działu pierwszego — wytwarzającego środki produkcji. W związku z tym rosło zapotrzebowanie na siłę roboczą. Dodatkowe zatrudnienie przekształcało się w dodatkowy popyt konsumpcyjny, który pobudzał wzrost produkcji działu drugiego — produkującego środki konsumpcji. Pociągało to za sobą zwiększone zamówienia na środki produkcji, większe zatrudnienie i popyt konsumpcyjny. Pobudzenie stałego wzrostu inwestycji stało się więc podstawowym zadaniem państwa⁸¹. Głos Keynesa był słyszalny we wszystkich krajach o największym wpływie na rozwój gospodarki światowej.

W duchu zaleceń Keynesa rozpoczęto wprowadzać w wielu krajach programy interwencyjne. W Stanach Zjednoczonych, za sprawą prezydenta Franklina Delano Roosevelta, opracowano wielki program reform gospodarczych (1932 r.). Kongres USA uchwalił pakiet ważnych uchwał, które reformowały stosunki pieniężno-kredytowe, przemysł, rolnictwo, transport, obrót handlowy i stosunki pracownicze. Była to polityka określana mianem nowego ładu (*New Deal*). Istotny wpływ na uzdrowienie gospodarki amerykańskiej miała zwłaszcza dewaluacja dolara, ustawa o pomocy dla rolnictwa (zapewniała wypłacanie odszkodowań farmerom za ograniczanie obszaru upraw) oraz decyzje rządu dotyczące wydatkowania miliardowych sum na roboty publiczne i sferę socjalną (m.in. skrócenie czasu pracy, gwarancja płacy minimalnej, rozwój ubezpieczeń)⁸².

Najbardziej dramatyczne konsekwencje dla sytuacji polityczno-gospodarczej świata miało przejście i utrwalenie władzy przez partie faszystowskie. We Włoszech Benito Mussoliniego wyniósł do władzy jeszcze kryzys lat powojennych, natomiast reżim Adolfa Hitlera wyrósł już na fali wielkiego kryzysu lat 30. W przypadku Japonii do wprowadzenia systemu totalitarnego i podbojów popchnął ją „głód ziemi”, uniemożliwiający wyżywienie rosnącej wciąż liczby ludności⁸³.

Włochy, Niemcy i Japonia doświadczyły interwencjonizmu państwowego w myśl spopularyzowanego przez Mussoliniego hasła „wszystko w państwie, nic poza państwem, nic przeciwko państwu”. W celu wprowadzenia kontroli nad przedsiębiorstwami i dostosowania ich działalności do założeń politycznych rządów tworzono specjalne organizacje, do których przynależność była obowiązkowa. We Włoszech były to korporacje skupiające pracodawców i pracowników⁸⁴. W Niemczech wszystkie działy podporządkowano bezpośrednio Ministerstwu Gos-

81 J. M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Warszawa 1956, zwłaszcza s. 10-33, 483-498.

82 E. A. Rosen, *Hoover, Roosevelt and the Brain Trust*, New York 1977, s. 79; R. Cameron, op. cit., s. 388.

83 P. Johnson, op. cit., s. 253.

84 M. Kitchen, *Historia Europy 1919-1939*, Wrocław 1992, s. 160.

podarki, tworząc odrębny system dla rolnictwa i sektora zbrojeniowego. W Japonii ingerencja państwa przybrała formę związków przemysłowych⁸⁵.

W państwach faszystowskich rząd ustalał wielkość produkcji i cen, a także politykę pieniężną i handlową. Rozwój przemysłu zbrojeniowego powodował ożywienie gospodarcze i wzrost zatrudnienia. Przyczyniał się do tego również zakrojony na szeroką skalę system robót publicznych. Dążono także do samowystarczalności, szczególnie w dziedzinie rolnictwa, co jednak było w praktyce niemożliwe do zrealizowania⁸⁶. Mimo to zarówno agresywna polityka rządów faszystowskich, jak i nadmierna kontrola państwa nad gospodarką sprawiły, że udział Włoch, Niemiec i Japonii w gospodarce światowej znacznie się zmniejszył.

Programy interwencyjne realizowane w Stanach Zjednoczonych oraz w państwach faszystowskich miały odmienną wymowę społeczną. Natomiast ich wspólną podstawą był sposób walki z depresją, polegający na aktywnej gospodarczej roli państwa. Państwo nakręcało koniunkturę przez wzrost swoich wydatków⁸⁷, przeznaczonych na tworzenie dodatkowego popytu na dobra inwestycyjne i konsumpcyjne. Zmniejszało to nadprodukcję i stwarzało bodźce ożywiające działalność gospodarczą. Realizacja tej polityki nie była łatwym zadaniem, ponieważ wielka depresja spowodowała obniżenie wszystkich parametrów makroekonomicznych. Dopiero od 1934 r. w gospodarce światowej przewyciężane były stopniowo skutki załamania koniunktury. Mimo usilnych zabiegów prawie we wszystkich krajach obserwowano znaczne osłabienie tempa wzrostu gospodarczego w porównaniu z okresem sprzed I wojny światowej.

Odmienne politykę ekonomiczną realizowano w Związku Radzieckim. Podjęte zostały w tym kraju polityczne decyzje o szybkiej industrializacji. Realizacja ambitnych przedsięwzięć nie była jednak zadaniem łatwym. Początkowo komuniści nie mieli teorii ekonomicznej. Prace Karola Marksa nie były pod tym względem pomocne. Paul Johnson pisze, że przywódca rewolucji bolszewickiej, Włodzimierz Lenin, nie miał w tej kwestii żadnych pomysłów. Z pism Marksa wydedukował on, że „państwo” powinno zarządzać przemysłem, a tak naprawdę partia, której gospodarka powinna być poddana centralnej kontroli⁸⁸. Zdecydowano się zatem na praktyczne rozwiązania na podstawie pięcioletnich planów gospodarczych. Twórcy planowania dużą wagę przywiązywali do fizycznych wielkości produkcji i do jej bilansowania, natomiast niewiele troszczyli się o ceny i kwestie efektywności.

Nowoczesna radziecka teoria ekonomiczna zaczęła kształtować się w latach 30. Przełomowe znaczenie dla planowania gospodarczego miała metoda Leonida Kantorowicza, matematyka z wykształcenia. Był on twórcą programowania liniowego, którego podstawą stało się obliczanie tzw. mnożników (cen obrachunkowych). Planiści, posługując się cenami obrachunkowymi jako wskaźnikami wartości, mogli osiągnąć o wiele bardziej efektywną alokację zasobów aniżeli planiści stosujący ceny ustalane przez komisję planowania⁸⁹.

⁸⁵ Ścisła kontrola nie dotyczyła jednakże największych przedsiębiorstw prywatnych, które dbając o własne interesy lojalnie współpracowały z reżimami. Rządy faszystowskie zyskiwały dzięki takiemu pragmatycznemu podejściu sojuszników w nakręcaniu maszyny zbrojeniowej i wydzwiganiu gospodarek z kryzysu (A. Bullock, op. cit., s. 443).

⁸⁶ Z. Landau, *Gospodarka w latach trzydziestych*, w: *Powszechna historia gospodarcza 1918-1991*, red. W. Morawski, Warszawa 1994, s. 79-80.

⁸⁷ Wzrosły one we wszystkich większych państwach. W porównaniu z 1913 r. w 1938 r. wydatki Francji wzrosły z 9 do 23% PKB; Niemiec z 18 do 42; Holandii z 8 do 22; Wielkiej Brytanii z 13 do 29, Stanów Zjednoczonych z 8 do 20 i Japonii z 14 do ponad 30% PKB (A. Maddison, *The World Economy...*, s. 135).

⁸⁸ P. Johnson, op. cit., s. 96-97.

⁸⁹ H. Landreth, D. C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 537-539.

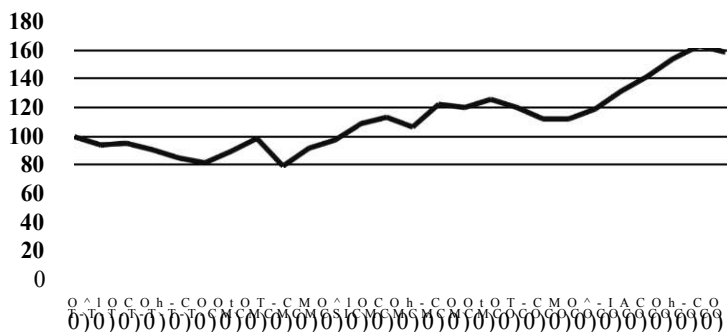

Dwa pierwsze pięcioletnie plany gospodarcze (w latach 1928-1937) doprowadziły do przekształcenia ZSRR z kraju rolniczego w kraj przemysłowo-rolniczy. Postęp dotyczył jednak głównie przemysłu ciężkiego. Gros środków przeznaczono na przemysł maszynowy i zbrojeniowy. Zapoczątkowano też industrializację opóźnionych gospodarczo obszarów wschodnich. W pierwszej fazie industrializacji Związek Radziecki korzystał jeszcze z osiągnięć technicznych państw uprzemysłowionych. W 1928 r. zrealizowano 49 umów o pomocy technicznej, które podpisano z dużymi przedsiębiorstwami zagranicznymi⁹⁰. Lata 30. jednak zdominowało dążenie do maksymalnej autarkizacji gospodarki.

Realizacja zadań priorytetowych doprowadziła do zaniedbania sektora drugiego, produkującego środki konsumpcji. Kolektywizacja rolnictwa, przeprowadzona w nieludzki sposób, nie przyniosła spodziewanych efektów. Średnie zbiory zbóż w latach 30. wynosiły tylko 8 q z hektara⁹¹. Koszty industrializacji i kolektywizacji były ogromne, natomiast handel zagraniczny nie odgrywał większej roli, co było efektem przyjętej doktryny oraz skomplikowanych uwarunkowań zewnętrznych.

Odbudowie gospodarki światowej po wielkim kryzysie ekonomicznym towarzyszyły poważne trudności. Stosunkowo najlepsze efekty odnotowano w dziedzinie przemysłu. W latach 1934-1938 światowa produkcja (bez ZSRR) wzrosła o 16%, a dobra koniunktura w drugiej połowie lat 30. sprawiła, że roczny wzrost produkcji dla całej dekady wyniósł około 7% i był tylko o 1,5% niższy od średniej dla lat 20.⁹² Na poziom tego wskaźnika wpłynęła przede wszystkim wytwórczość Europy. W Związku Radzieckim produkcja przemysłowa w latach 1933-1938 wzrosła o około 150%. Niemcy po podjęciu zbrojeń zwiększyły produkcję o 122%. Wysokie tempo miały też „młode kraje”: Finlandia (96%) i Polska (86%), natomiast reszta państw Starego Kontynentu oscylowała w granicach 40-70% (zob. przykład Wielkiej Brytanii na wykresie III), z wyjątkiem Francji, której wytwórczość przemysłowa wzrosła w tym czasie o zaledwie 20%⁹³.

**Wykres III. Wzrost produkcji przemysłowej Wielkiej Brytanii w latach 1913-1938
(rok 1913 = 100)**

Źródło: C. H. Feinstein, *Statistical Tables of National Income, Expenditure and Output of the U. K. 1855-1965*, Cambridge 1976, t. 112

⁹⁰ A. F. Chavin, *Kratkij oczerk istorii industrializacji SSSR*, Moskwa 1962, s. 137.

⁹¹ P. Chmielewski, M. Wilk, *Zarys dziejów ZSRR*, Łódź 1983, s. 174-188.

⁹² B. Eichengreen, op. cit., s. 154.

⁹³ D. H. Aldcroft, op. cit., s. 64.

W wyniku reform podnosił się też potencjał przemysłu amerykańskiego, gdzie produkcja wzrosła o 87%. Imponujące osiągnięcia miała nadal Japonia, która w omawianym okresie podwoiła swój potencjał przemysłowy. W świecie kapitalistycznym pogłębiły się różnice pod względem uprzemysłowienia. Przed wybuchem II wojny światowej do najbardziej uprzemysłowionych państw świata należały: Stany Zjednoczone, Niemcy, Wielka Brytania, ZSRR, Francja, Japonia i Włochy. Głównym „zasilaczem” przemysłu był wciąż węgiel (jego globalne wydobycie w 1939 r. wynosiło ponad 1,2 mld t, z czego prawie 1/3 przypadała na Stany Zjednoczone), ale zmniejszało się jego znaczenie na korzyść ropy naftowej (ponad 250 mln t, w tym około 2/3 wydobycia w Stanach Zjednoczonych). Bezwzględna przewaga Ameryki Północnej widoczna też była w wytopie żelaza i stali; w 1939 r. miało tam miejsce ponad 40% wydobycia i przetwarzania tych metali.

Globalna produkcja rolnicza krajów kapitalistycznych nie wykazywała postępów odpowiadających rozwojowi przemysłu. W latach 1934-1937 światowe zbiory kilku ważnych ziemiopłodów zmniejszyły się, m.in. pszenicy (o około 220 mln q), żyta (214 mln q) i ziemniaków (353 mln q). Wzrosła natomiast produkcja kukurydzy (o około 317 mln q), ryżu (69 mln q) i buraków cukrowych (147 mln q)⁹⁴. Najlepsze wyniki uzyskiwały kraje intensywnego rolnictwa Europy Zachodniej, zwłaszcza Holandia, Belgia i Dania, i tam też współczynnik wydajności plonów z hektara był najwyższy⁹⁵. Do podniesienia produkcji rolnej za wszelką cenę dążyły Niemcy hitlerowskie, które przygotowując się do wojny, chciały uzyskać bezpieczeństwo żywnościowe⁹⁶. W uprawie ziemniaków i buraków cukrowych osiągnęły one najlepsze wyniki w skali światowej.

W okresie po wielkim kryzysie ekonomicznym handel międzynarodowy borykał się z poważnymi trudnościami. Wymianę towarową utrudniały protekcyjne taryfy celne, kryzys tradycyjnego systemu walutowego oraz wahania koniunktury gospodarczej. W latach 1934-1938 wartość obrotów handlu światowego wzrosła tylko o ok. 6%. Był to minimalny postęp z pierwszym dziesięcioleciem powojennym, kiedy to poziom wymiany towarowej został przekroczony dwukrotnie. W okresie 1934-1938 handel zagraniczny Europy zwiększył się zaledwie o ok. 4%, co osłabiło jeszcze bardziej jej pozycję w handlu światowym. Wzrósł natomiast udział Ameryki Północnej (przyrost o ok. 7,5%) i Azji (o 8%), co było zasługą głównie Japonii. Udział tego kraju w światowym eksporcie wyrobów przemysłowych powiększył się z 1,3% w 1913 r. do 7% w latach 1936-1938. Zwraca uwagę postęp w handlu międzynarodowym Afryki (ponad 13% wzrostu w okresie 1934-1938) oraz Australii i Oceanii (prawie 14%) — zob. też wykres IV. W sumie obroty handlu światowego w latach 1913-1937 wzrastały rocznie o 1,4%⁹⁷.

Znamiennym faktem było osłabienie potęgi handlowej Wielkiej Brytanii, którą w Europie coraz bardziej dystansowały Niemcy. W związku z wysokimi taryfami celnymi państwo to skupiło się na wymianie wewnątrz Commonwealthu, zawierając z państwami Imperium ko-

⁹⁴ *Mały rocznik statystyczny*, op. cit., s. 82-83, 146.

⁹⁵ W przypadku pszenicy wynosił on blisko lub powyżej 30 q z ha (R. Price, *The Transformation of Agriculture*, w: *The European Economy 1750-1914. A Thematic Approach*, ed. D. H. Aldcroft, S. P. Ville, Manchester 1996, s. 92).

⁹⁶ Odbiło się to także na eksporcie produktów rolniczych i żywności. Otóż w 1938 r. Niemcy wywoziły ich zaledwie niewiele ponad 1%, a w 1930 r. ponad 5% (A. Sommariva, G. Tulio, op. cit., s. 49).

⁹⁷ *Mały rocznik statystyczny*, op. cit., s. 162; C. P. Kindleberger, op. cit., s. 130-180. Roczna średnia wzrostu obrotów handlowych świata była równa amerykańskiemu wzrostowi. Wyższe wskaźniki miały m.in.: Japonia (5,2%), Kanada, Chiny, Australia, Holandia, a niższe Wielka Brytania (0,1%), a nawet ujemne Niemcy, Francja i ZSRR (-12,4%). Zob. J. Foreman-Peck, *A History of the World Economy. International Economic Relations since 1850*, London 1983, s. 198.

rzystne traktaty handlowe⁹⁸. Tę samą drogę obrała Francja, intensyfikując wymianę ze swoimi koloniami (Algierią, Indochinami, krajami Afryki Równikowej). Jej skala w 1939 r. była porównywalna do wymiany z tradycyjnymi partnerami — Belgią, Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi⁹⁹. Również handel niemiecki, szczególnie po dojściu Hitlera do władzy, opierał się na układach bilateralnych. Nastawienie gospodarki na wojnę stwarzało konieczność zapewnienia dostaw artykułów rolnych i surowców strategicznych. Aby to osiągnąć, Niemcy starały się zminimalizować import przy wzroście eksportu. Udawało im się to w wymianie handlowej z krajami Europy Południowo-Wschodniej i Ameryki Południowej¹⁰⁰. W 1938 r. największe obroty handlowe na jednego mieszkańca wykazywały Dania, Belgia, Szwajcaria, Szwecja i Holandia¹⁰¹.

Wykres IV. Handel światowy według regionów geograficznych w 1937 r. (w %)

5,75³ · 1⁵

- Europa Zach.
- Reszta Europy
- Wlk. Brytania
- USA i Kanada
- Am. Łacińska
- Azja
- Afryka
- Oceania

14,2

Źródło: P. Lamartin e, *Forty Years of Foreign Trade: A Statistical Handbook*, London 1959, s. 32-33

Nadal podstawowymi towarami w obrocie handlowym pozostawały wśród produktów rolnych i surowców: pszenica, cukier, kawa, bawełna, wełna, ruda żelaza, węgiel, a wśród wyrobów przemysłowych: tabor kolejowy, statki, maszyny włókiennicze, tkaniny, wyroby hutnicze i metalowe oraz obrabiarki. Na uwagę jednak zasługuje szybki wzrost znaczenia handlu ropą naftową, miedzią, kauczukiem, cyną, samochodami¹⁰², samolotami, włóknami sztucznymi, masami plastycznymi i sprzętem elektrotechnicznym.

Pomimo agresywnej konsekwentnej polityki czterech krajów odpowiedzialnych za wybuch II wojny światowej pozostałe państwa decydujące o kształcie gospodarki światowej bagatelizowały problemy związane z japońskim zajęciem Mandżurii (1931 r.) i agresją na Chiny (1937 r.); włoskim atakiem na Abisynię (1935-1936); niemieckim Anshlussem Austrii (1938 r.), zaję-

⁹⁸ Handel Wielkiej Brytanii w ramach tzw. strefy funta sterlinga kształtował się w końcu lat 30. na poziomie 38% (a eksport nawet 45%). Dla porównania z Europą Zachodnią — 24%, z Ameryką Północną 16% (ale import prawie 22%). Zob. *The British Economy since 1945...*, s. 49.

⁹⁹ Seria bilateralnych układów handlowych między Wielką Brytanią a krajami Imperium została zawarta w Ottawie w 1932 r. Wymiana handlowa Wielkiej Brytanii z tymi państwami wzrosła z 28,7% w 1931 r. do 40,4% w 1938 r. W 1939 r. Wielka Brytania była dla Francji największym rynkiem zbytu (wartość eksportu wynosiła 4 153 mln franków), najczęściej kupowano zaś w Algierii — na sumę 4 760 mln franków (R. Munting, B. A. Holderness, op. cit., s. 36, 41).

¹⁰⁰ Ibidem, s. 38; A. Bullock, op. cit., t. 1, s. 456.

¹⁰¹ *Gospodarka światowa*, op. cit., s. 160.

¹⁰² W 1937 r. np. Wielka Brytania produkowała 8% samochodów na świecie, a eksportowała ich 17% (*The Economic History of Britain.*, vol. 3, s. 141).

ciem Czechosłowacji i litewskiej Kłajpedy (marzec 1939 r.) oraz pretensjami terytorialnymi wobec Polski; w końcu radzieckim wsparciem komunistów w wojnie domowej w Hiszpanii (1936-1939) i zbliżeniem dwóch największych tyranów XX w. — Stalina i Hitlera. Londyn, Paryż i mało angażujący się Waszyngton miały nadzieję na lokalne załatwienie tych wszystkich sporów. Świadczyła o tym także ewidentna niemoc Ligi Narodów oraz hańbiąca konferencja monachijska (wrzesień 1938 r.).

Brak poczucia realnego wybuchu światowego konfliktu zauważalny był zarówno we wzmożonych obrotach handlowych, jak i w ruchu inwestycyjnym w latach 30., zwłaszcza poza Starym Kontynentem (wynika z tego, że kapitał inwestowany za morzem był bezpieczniejszy niż ten zostawiony w środkowej, wschodniej, czy południowej Europie). Największymi światowymi inwestorami u progu II wojny światowej pozostawały Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja, Holandia i Niemcy. Wartość wszystkich inwestycji w 1938 r. wyniosła około 44 mln dol. Był to poziom zbliżony do poziomu z 1914 r. Jeśli chodzi o miejsce przeznaczenia kapitału to był on lokowany bardzo równomiernie¹⁰³. W Ameryce Łacińskiej dominował kapitał z Ameryki Północnej, na „Czarnym Łądzie” najchętniej inwestowano w Afryce Południowej i Rodezji, a w Azji: w Indiach i na Cejlonie (25%), Chinach (21%) i w Indiach Holenderskich (19%). Rynek chiński penetrowały wszystkie kraje liczące się w gospodarce światowej, ale bezwzględna przewagę osiągnęła Japonia¹⁰⁴. Uczyniła to jednak przy wsparciu militarnym. W międzynarodowych stosunkach ekonomicznych oczywiście nie była to zupełnie nowa praktyka, ale w najbliższych latach takie metody zaczęły dominować w świecie interesów.

Mimo wielu czynników wpływających na dezintegrację gospodarki światowej należy podkreślić, że powiązania większości krajów i kontynentów były na tyle silne, że nawet wiele destrukcyjnych zjawisk nie zburzyło całkowicie z mozołem wypracowywanych w poprzednich stuleciach związków, prowadzących do intensywnego przepływu towarów, usług, kapitałów i ludzi.

The World Economy in 1914-1939

It is vital to stipulate that the period 1914-1939 was very differentiated if we consider the economy. That is why presenting the general tendencies is quite complicated. After introducing such factors as the rising amount of population, the changes in national income and employment structure, we deal in the first chapter with the additional impulses of development: technological progress with crucial inventions and appearing of new products.

In the article we focus on detailed description of the changes in agriculture, industry and world trade in the years 1914-1939. We also point out the basic causes of economic disintegration of the world in this period. Two of them were the most important: the First World War and the Great Depression. Other factors are the consequences of those two events. The significant matters which changed the picture of the world economy in the interwar period

¹⁰³ W 1938 r. najwięcej zainwestowano w Ameryce Łacińskiej (8,7 mln), potem w Azji (8,4 mln) i w Europie (8,3 mln). Zob. więcej: A. Maddison, *The World Economy...*, s. 99.

¹⁰⁴ Już w 1936 r. Japonia posiadała 40% udziałów ogółem w chińskich inwestycjach. Dalej była Wielka Brytania (35%), Stany Zjednoczone (8%), Francja (6%) i Niemcy (4%). Jeśli chodzi o obroty handlowe w latach 1938-1939, najwięcej do Indii wywozili Brytyjczycy (1/3) oraz Stany Zjednoczone i Japonia (po 10%). Na rynku chińskim dominowały: Stany Zjednoczone (ponad 25% obrotów), Japonia (blisko 15%) i Wielka Brytania (poniżej 10%). Zob. szerzej: A. J. H. Latham, op. cit., s. 71, 81, 99, 106.

were: the Bolshevik revolution and Russia's withdrawal from the free market economy, the war debt and reparations problem, monetary destabilization, trade protectionism and triumph of the fascist ideology in a few countries shaping the world economy.

Apart from the disintegration tendencies we have to notice that the connections between most of the countries and continents were strong enough to cope with destructive factors. Although these connections worked out within the past centuries became weaker, they were not completely destroyed. Still the active movement of goods, services, capital and people could be observed.

In the further parts of the article we present all this questions in the chronological order: the First World War and its consequences, „the Golden Twenties" and the Thirties, which were so hard touched by the Great Depression.